

S
TE EN
HUIS
MEUJRS
V46|2021

ZUIDLAREN - BESCHERMD DORPSGEZICHT
EN OMGEVING
CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING

April 2021

10 okt 2004 © AEROPHOTO EELDE

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	5
1. DE EIGENSCHAPPEN VAN ZUIDLAREN	7
Eeuwenoud esdorp (800-900 AD) - Marke-systeem	9
Het dorp is het landschap, het landschap is het dorp	11
Halteplaats en regionale marktfunctie	13
Open verbinding met zee	17
Havezathe Laarwoud	19
Recreatiedorp	21
Bovenlokale voorzieningen	23
Genre de vie	25
2. RUIMTELIJKE KARAKTERISTIEK EN WAARDERING PER DEELGEBIED	27
Deelgebied 1: Kerkbrink	29
Deelgebied 2: Grote Brink	39
Deelgebied 3: Laarwoud en de voormalige Prins Bernhardhoeve	49
Deelgebied 4: Stationsweg	67
Deelgebied 5: Zuiderstraat en Achterom	83
Deelgebied 6: Westeind en Telefoonstraat	91
Deelgebied 7: Telefoonstraat, Kerkstraat en Middenstraat	99
Deelgebied 8.1 Haven en vaart	109
Deelgebied 8.2 Annerweg	113
Deelgebied 8.3 Verlengde Stationsweg	119
Deelgebied 8.4 Schil rond het beschermd dorpsgezicht	125
Deelgebied 8.5 Groningerstraat	131
BIJLAGE: TOELICHTING BESCHERMD DORPSGEZICHT ZUIDLAREN	134
NOTEN, AFKORTINGEN EN BRONNEN	137
COLOFON	139

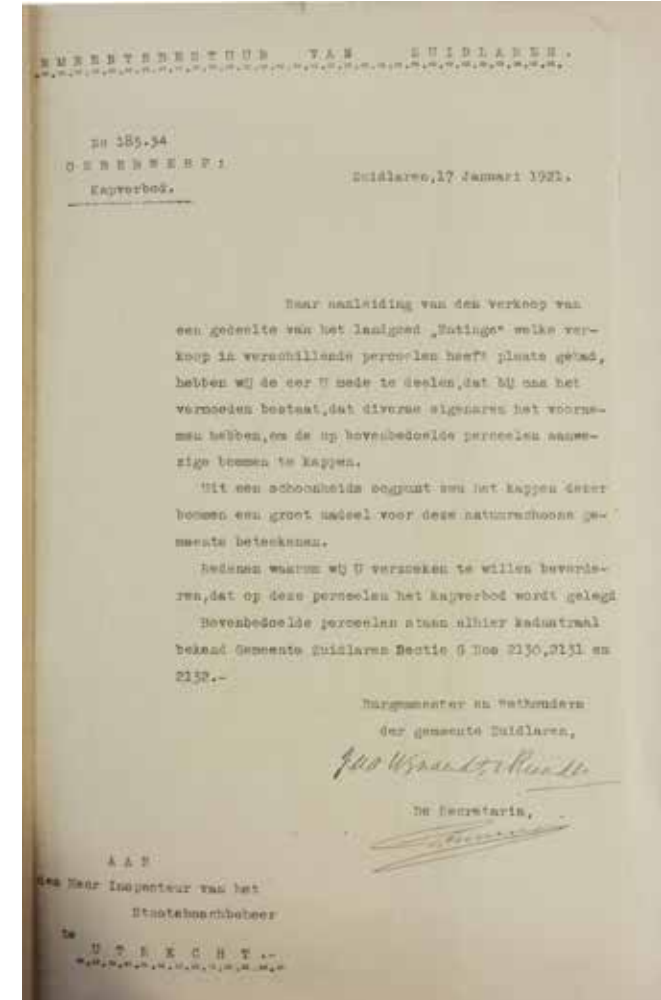
- ↓ Voorblad van *De zeven brinken*, de periodieke uitgave van de Historische Vereniging Gemeente Zuidlaren.
- ↓↓ Gesprek met Stichting Brinkbelangen, december 2020.
- ↓↓ Wandeling door Zuidlaren met Rob Schreibers in november 2020.

- ↓ Wandeling met de Klankbordgroep, januari 2021.
- ↓↓ In gesprek met de Historische Vereniging Zuidlaren, dec. 2020.
- ↓↓ Hans Fidder van de Historische Vereniging Zuidlaren blaast op de hoorn van de paardentram, december 2020. De hoorn werd gebruikt om mensen te waarschuwen die een bestelling hadden gedaan in Groningen om klaar te staan om het bestelde in ontvangst te nemen, opdat er geen tijd verloren ging.
- ↓↓↓ Wandeling met Specht architecten, november 2020.

- ↓ Een voorbeeld uit het archief: een brief uit 1921 van het gemeentebestuur van Zuidlaren aan een inspecteur van Staatsbosbeheer, waarin wordt gewaarschuwd van het kappen van bomen op de percelen van Huize Entinge. 'Uit het schoonheids oogpunt zou het kappen dezer boomen een groot nadeel voor deze natuurschoone gemeente beteekenen.' [GAT, inv. nr. 1268]

INLEIDING

Zuidlaren is een uniek Drents dorp met een fenomenale verzameling landschappen rond het dorp, een reeks van brinken (nergens anders in Nederland te vinden) in het dorp en een eeuwenoud landgoed aan het dorp. In Zuidlaren spelen meerdere ingrijpende ruimtelijke opgaven. Het grote terrein van de voormalige Prins Bernhardhoeve krijgt een nieuwe invulling (deels met een woonwijk van 200 woningen), de openbare ruimte van het dorpscentrum staat op de rol, het supermarktenlandschap is in beweging en een randweg wordt overwogen. Al deze ruimtelijke vraagstukken spelen zich grotendeels af in een rijksbeschermd dorpsgezicht, dat Zuidlaren sinds 1973 is. Deze status van het dorp als cultuurhistorisch waardevol ensemble wordt door de publieke gezagen als gemeente, provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geborgd. Zoals dat in die jaren gebruikelijk was, beslaat de toelichting op het dorpsgezicht slechts een halve pagina. De vraag hoe de nieuwe ontwikkelingen zich verhouden tot de waarden van het dorp Zuidlaren, was de aanleiding om ons bureau te vragen om een cultuurhistorische waardestelling te maken. De wens om zo'n waardestelling te maken leefde al langer. Adviseur Lammert Prins van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed pleitte er al in 2009 voor, en lokaal historicus Jan Kraak schreef in 2011 in *De zeven brinken* dat er een 'ruimtelijke en architectuurhistorische analyse' nodig was om de 'voorwaarden af te leiden waar toekomstige bouwkundige ontwikkelingen aan moeten voldoen.' SteenhuisMeurs maakte in 2018 ook de cultuurhistorische verkenning van (beschermd dorpsgezicht) Dennenoord en adviseert Lentis en gemeente over een zorgvuldige transformatie van het Dennenoordterrein.

Met veel plezier hebben wij gewerkt aan de cultuurhistorische waardestelling van het beschermd

dorpsgezicht Zuidlaren. Vanuit de cultuurhistorie en de ruimtelijke ontwikkelingen door de eeuwen heen hebben wij voor de zeven deelgebieden van het beschermd dorpsgezicht een karakterisering en waardering (skaart) gemaakt. Daarmee kan de vraag hoe de waarden van het beschermd dorpsgezicht zich verhouden tot nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen, beargumenteerd beantwoord worden. We keken historisch en ruimtelijk: hoe is dit dorpscentrum in de loop der tijd gegroeid in zijn context en wat zijn daarin de ruimtelijke (landschappelijke, stedenbouwkundige, architectonische) zwaartepunten? Het onderzoeksgebied was nog wat ruimer dan het beschermd dorpsgezicht: we hebben ook karakterisering gemaakt van de 'flanken' van het dorp rond de haven, de Groningerstraat, de Annerweg, de Stationsweg richting Vries en de naoorlogse krans van woonwijken rond het oude esdorp.

Bij het 'afpellen' van de verschillende tijdlagen in de ontwikkeling van het gebied stuitte we op verhalen, vondsten, verdwenen boerderijen en ook nieuwe kwaliteiten, zoals de nieuwe natuur van Tusschenwater. Wat zijn nu de constanten, welke eigenschappen gelden nog altijd voor Zuidlaren, wat is het dna? Daarover gaat het eerste hoofdstuk, *De eigenschappen van Zuidlaren*". Het tweede onderdeel van het rapport betreft de zeven deelgebieden van het beschermd dorpsgezicht, terwijl het derde deel de flanken rond het dorp typeert.

Wij bedanken onze opdrachtgevers Rob Schreibers en Delia Nijdam, namens het college van burgemeester en wethouders, voor hun vertrouwen, en waarderen het enorm dat de Historische Vereniging Zuidlaren ons van veel informatie heeft voorzien en heeft meegelezen met

↓ De rijksbeschermd dorpsgezichten Dennenoord en Zuidlaren (rood omkaderd) en de tevens voor dit onderzoek bestudeerde 'flanken' van het dorp (oranje omkaderd).

het conceptrapport. Daarnaast bedanken we mevr. S. Matthijssen-Hogen Esch voor de geleende jaargangen van *De zeven brinken* en de ansichtkaarten. Aan de start van dit proces spraken en/of wandelden wij met de Historische Vereniging, de Stichting Brinkbelangen Zuidlaren, de Klankbordgroep en de betrokken ontwerpers. Allen onze hartelijke dank.

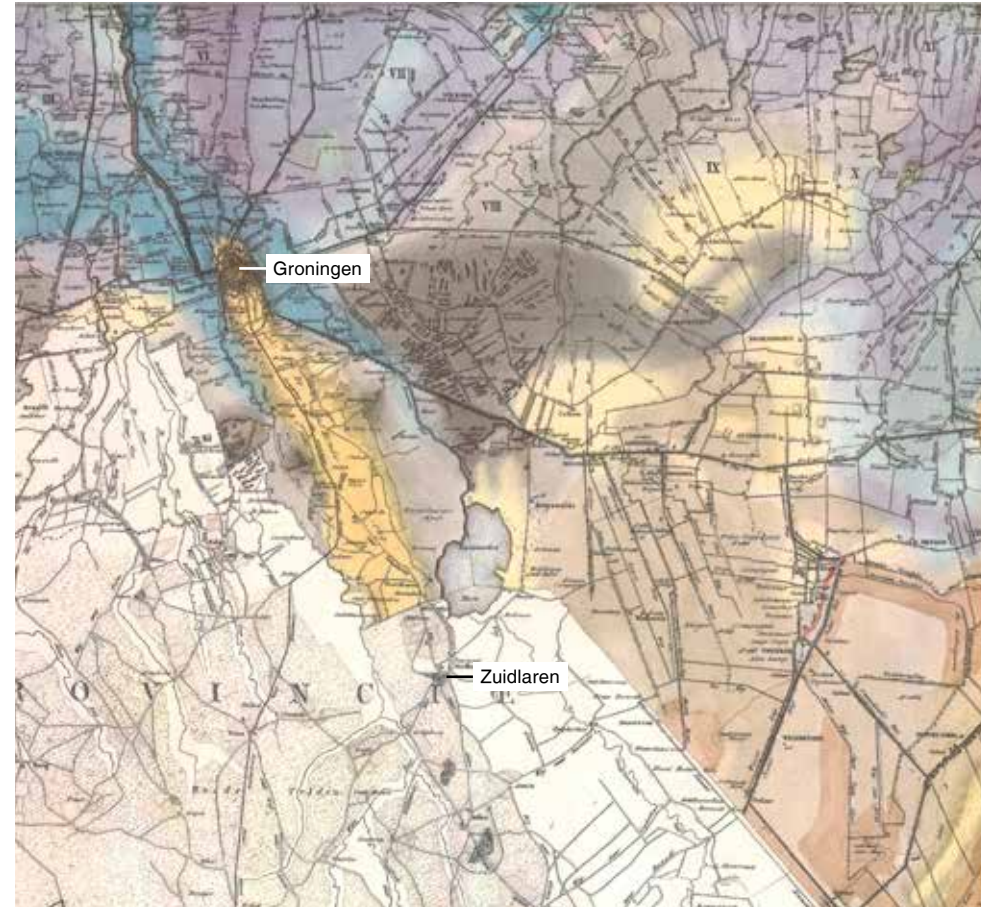
In een geheel voor ons vrijgemaakte vergaderzaal konden we het Gemeentearchief van Zuidlaren raadplegen. Anja Beving-Ten Hove van de afdeling Publiekszaken, dank voor het sjuwen met de vele dozen!

SteenhuisMeurs, Paterswolde, 7 april 2021
dr. Marinke Steenhuis
Vita Teunissen Msc MA

↓ Kaart van de stadslanden bij Zuidlaarderveen, H. Bierum, 1676. [GA]

↓ Acker Stratingh, 'Kartering van de Groninger bodem, wierden en waterstaat', 1825-1839. In het geel de zandgrond, in het blauw zware kleigrond en in het grijs het laagveen. [Reinders, 2019]

1. DE EIGENSCHAPPEN VAN ZUIDLAREN

De Franse filosoof Descartes zei ooit: 'God schiep de aarde, maar de Nederlanders schiepen Nederland'. Heel Nederland? Nee. Eén provincie is door gletsjers gevormd en bleef lang ontoegankelijk: Drenthe. Hier ligt de prehistorie aan de oppervlakte. Het Drents Plateau werd door de gletsjers opgestuwd en vormt lange zandruggen. Het smeltwater sleet de beekdalen in het oosten en westen uit en maakte veengebieden. De ijstijden zorgden dus voor twee landschappen die samen het beeld van Drenthe bepalen: zand en veen.

De gletsjers kwamen in de ijstijd uit Scandinavië, waar de mens zich innig verbonden voelt met de natuur. Een gletsjer is voor de Scandinaviërs een levend personage, met een ziel en een karakter. Hij kan boos zijn, of blij, onheilspellend of uitbundig. Het geloof in de natuur als levend wezen is met die gletsjers naar Drenthe meegekomen. Denk maar aan de (mens)offers in het veen, de heilige eiken en het geloof in Witte Wieven. En nog maar kort geleden werd het overlijden van een boer plechtig aan zijn bijenvolken verteld. Wij noemen dat nu een ritueel, maar voor een natuervolk was dat vanzelfsprekend. In Drenthe heeft de kerk nauwelijks voet aan de grond gekregen. God woont er in het landschap.

Het landschap van Drenthe heeft de mens gevormd. Hij leefde in hechte gemeenschappen, zonder veel contact met de buitenwereld. Drenthe was de achtste provincie van de Zeven Verenigde Nederlanden maar had geen stem in het landsbestuur. De Drenten maalden daar niet om, ze regelden alles zelf. De Italiaanse reiziger Amicis schreef in 1882: 'Alles in deze vreemde provincie is antiek en mysterieus.' Hij duidde op de hunebedden, veenwildernissen, eeuwenoude eiken en de brinkdorpen. In zijn tijd was het een komen en gaan van wetenschappers en schilders in Drenthe, die werden aangetrokken door de ongereptheid, de authenticiteit en de armoede. Hier hoopten zij meer te weten te komen over de oorsprong van de Europese beschaving en waanden ze zich in een schilderachtig paradijs. Vincent van Gogh besloot in Drenthe om schilder te worden. Hij viel als een blok voor het overweldigende landschap, de intense kleuren en het ogenschijnlijk pittoreske van het harde boerenbestaan. Op 11 november 1883 schreef hij aan zijn broer Theo: 'Drenthe is zóó mooi, zoo zeer pakt het me algeheel in en voldoet mij absoluut dat ik, indien ik niet voor altijd hier kon zijn, ik liever 't maar niet gezien had. Het is onbeschrijfelijk schoon.'

Lang bleef Drenthe een blinde vlek op de kaart van de vooruitgang. Schoorvoetend kwam het moderne leven

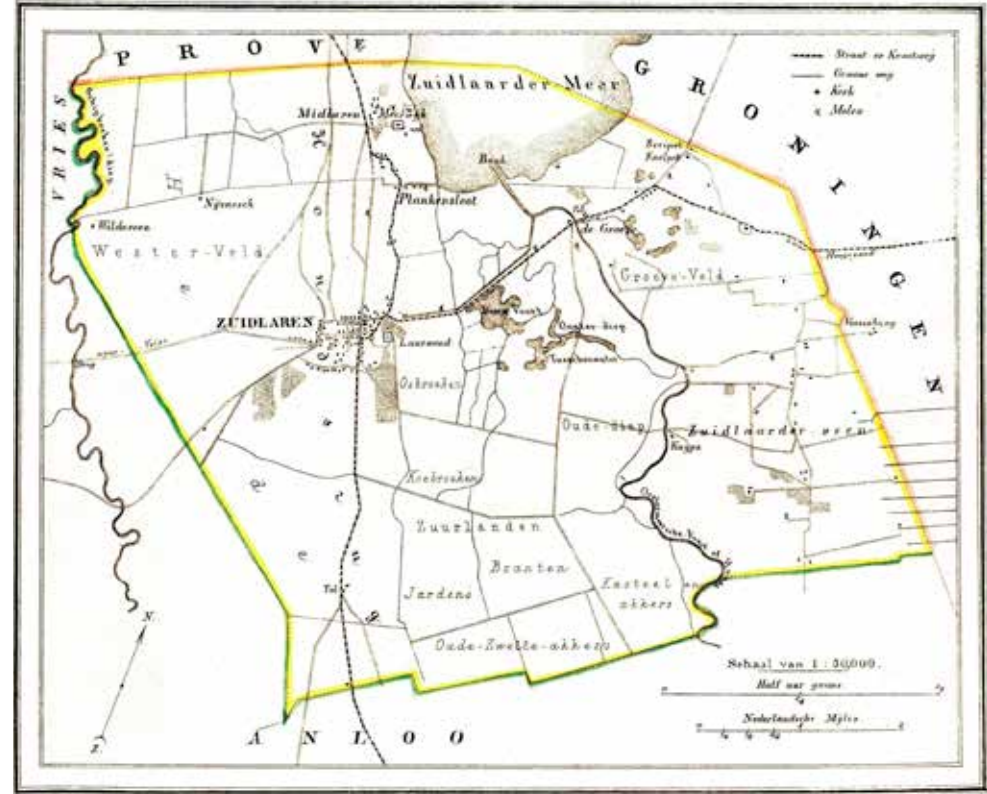
binnen via spoorwegen en kanalen. Maar zelfs de moderne tijd werd op zijn Drents vormgegeven. Allerlei veranderingen werden in het landschap opgenomen en raakten er mee vervlochten: ruilverkaveling, industrie, dorpsuitbreidingen en toerisme. Het landschap en de natuur zijn het decor waarin zich het leven afspeelt, vanaf de prehistorie tot nu aan toe. Er wonen 50 miljoen mensen op nog geen halve dag reizen van Drenthe. Maar in Drenthe voel je nauwelijks drukte. Het leven gaat er al duizenden jaren organisch verder. Van buiten werd vaak naar Drenthe gekeken als een wingewest of een achtergebleven gebied, dat ontgonnen en beschaafd zou moeten worden. Nu de moderne Westerse mens verlangt naar evenwicht met de natuur en op zoek is naar nieuwe waarden, biedt Drenthe een poort naar een andere wereld: een oeroud landschap vol tradities die zijn geworteld in de tijd en de natuur.

Het dorp Zuidlaren, het onderwerp van deze cultuurhistorische waardestelling, is uniek in Drenthe. Het ligt pal tussen hele verschillende landschappen en is al eeuwenlang een kerndorp en uitvalsplaats. In 'De eigenschappen van Zuidlaren' typeren we het dorp vanuit de lange lijn van de geschiedenis, met als doel de ruimtelijke opgaven waar Zuidlaren voor staat van een geheugen en geweten te voorzien.

↓ Zuidlaren met de doorlopende brinken en de essen ten noorden en zuiden van het dorp. Kaart van Werneke en Brauns, 1840. [GA]

↓ Kaart van de gemeente Zuidlaren in 1867. Zuidlaren telt dan 1800 inwoners. Uitgegeven door Hugo Suringar te Leeuwarden. [Kuyper Atlas, 1839]

EEUWENOUW ESDORP (800-900 AD) - MARKE-SYSTEEM

In de prehistorie behoorde de omgeving van Zuidlaren tot de dichtst bewoonde gebieden van Nederland. De honderden archeologische vindplaatsen, hunebedden, grafheuvels, urnenvelden en celtic fields getuigen ervan. Zuidlaren was lange tijd een 'zwervend dorp' in een bebost landschap met hier en daar open plekken, zo schrijft Jan Kraak in 'Het werd stil op de es'.¹ Omdat er gewerkt werd met de methode van brandakkers, verplaatste de nederzetting zich steeds weer. Pas nadat de gebinten van de boerderijen op stiepen (stenen) werden geplaatst in plaats van op de natte grond, kregen de boerderijen een langere levensduur. Omstreeks de 8e eeuw veranderde het gebruik van brandakkers naar permanente vestiging. Deze periode viel samen met een strakker bestuur onder Karel de Grote en de introductie van het christendom. Maar... 'Als een egel opgerold lag het Landschap Drenthe tussen zijn venen,' schreef prof. Gosses in het *Handboek der Staatkundige Geschiedenis van Nederland*. Van de wereld afgesloten door ondoordringbare moerassige vlaktes, regeerden de Drenthen feitelijk zichzelf. Vóór het jaar 1000 was Zuidlaren een van de grootste dorpen van Drenthe, groter dan Groningen in die tijd, veel groter dan Assen.² De esvorming, van losse arealen tot een aaneengesloten es vond plaats tussen 700 en 1200 na Chr. Marke-organisaties dateren uit de 13 eeuw.³ Al tijdens de middeleeuwen had de bisschop geen sterk gezag meer. Een stand van geestelijken ontbrak. De juridische en wetgevende macht lag bij de Staten die waren samengesteld uit de ridderschap (grootgrondbezitters) en eigenerfden. De rechtspraak was geschoeid op oud-Saksisch recht.

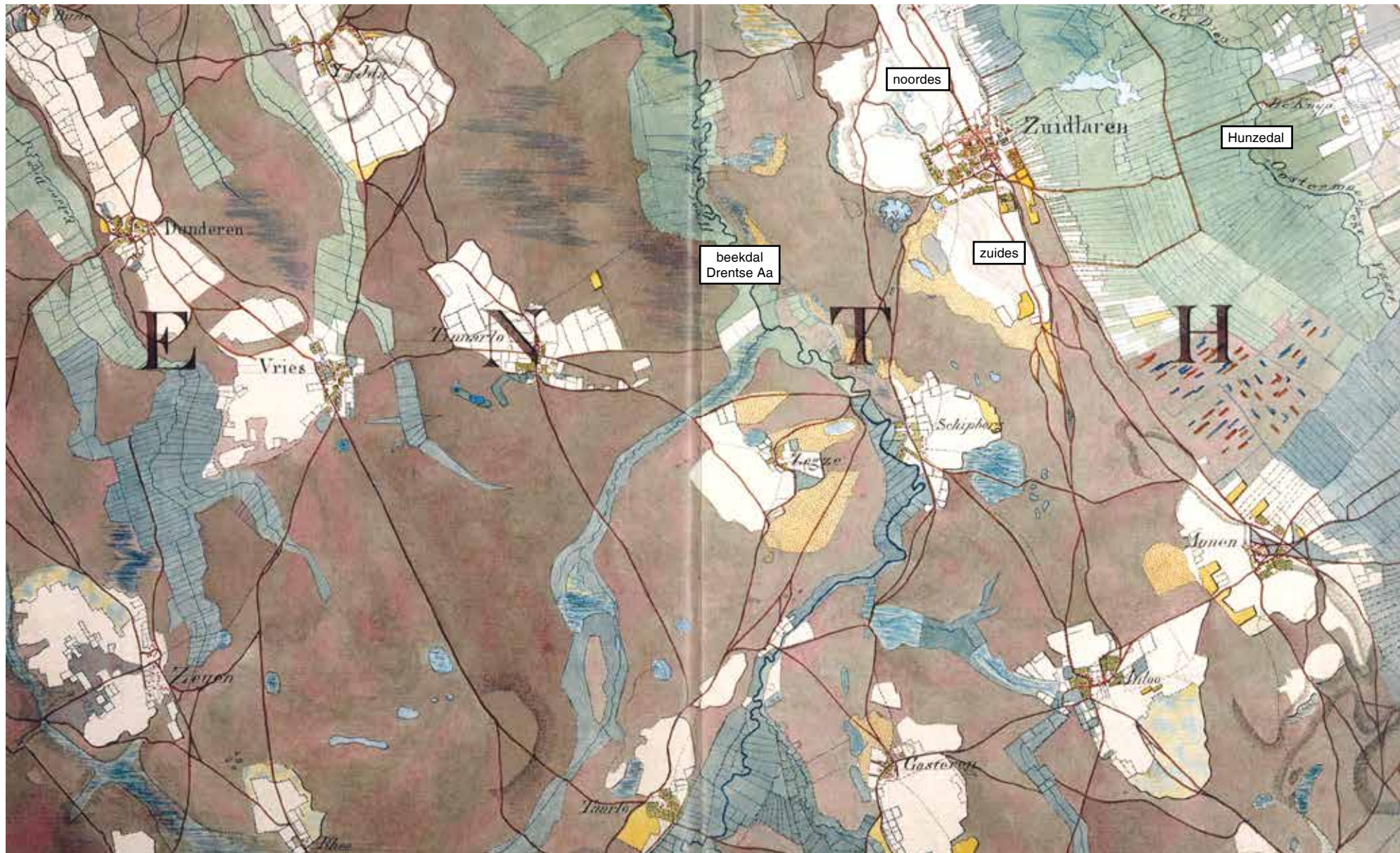
In 1932 publiceerde K. van der Kley het artikel 'Drents dorpsleven', waarin de Drentse mentaliteit en gebruiken goed worden geschetst. 'Groote steden, die het land overheerschten, heeft Drenthe nooit gekend. Als men leest

hoe steden als Groningen, Dordrecht, Utrecht, ja alle steden zooveel ze maar konden, elk ambacht, elke nering op het platteland weerden, zoodat alles in de stad gekocht moest worden, hoe ze het land er dus economisch onder hielden, dan begrijpt men, welk een groot voordeel dit voor het platteland van Drenthe was.'⁴

Het kenmerk van de esdorpen was de organisatie van de bevolking in een marke. Boeren van verschillende rijkdom en bezit waren georganiseerd in een collectief dat gemeenschappelijk de esgronden, de madelanden, heidegronden en hakhoutbosjes gebruikte, en elkaar ook in het sociale leven ter zijde stond. Zonder dit al teveel te willen romantiseren – de mensen hadden elkaar in het barre boerenbestaan zonder kunstmest hard nodig – bevat het marke-systeem veel kenmerken van een circulair bedrijf. Alle landschappen rond het dorp werden gebruikt vanuit hun geschiktheid in de kringloop. De heide werd begraaasd door schapen, die 's avonds op de brinken samen werden gebracht door de schaapherder. De es werd bemest met schapemest vermengd met heideplaggen. Het beekdal van Drentse Aa en Hunze was geschikt voor het weiden van koeien en de hakhoutbosjes dienden voor planken, klompenhout, meubels en doodskisten. De boerderijen stonden los gegroepeerd aan de randen van de brinken en het hele dorp lag als een kleine, beplante vesting tussen de enorme vlaktes van noord- en zuides. Tot de uitvinding van de kunstmest was in Drenthe weinig sprake van een volgende fase in landbouw, laat staan industrie. 'De economische taak was hier voorlopig volbracht; de essen bij de dorpen, de groenlanden bij de riviertjes waren in gebruik genomen, maar stil en onwillig lagen er de bruine heidevelden, waartegen tot diep in de 19e eeuw de mens machteloos was. Geen stad is hier ontstaan,' schreef professor Keuning in 1933.⁵ Na een eerste poging in 1810

werd vanaf 1837 vaart gemaakt met de marke-verdeling en de ontginningen van woeste gronden. In het proces dat erop volgde had de Drentse bevolking juist voordeel van de coöperatieve mentaliteit. 't Begin van de modernisering was de verdeling van de markegronden. Dan volgt de kunstmest. Ook het rundvee wordt verbeterd. (...) De moderne landbouwwetenschap eischt voor haar toepassing organisatie der boeren. En dat ging juist den Drenthen zoo gemakkelijk af. Ze hadden in de dorpsgemeenschap hun organisatie. Ze kwamen dus gemakkelijker tot coöperatie, fokverenigingen, controleverenigingen, verkaveling, het paste geheel bij hun verleden van gemeenschappelijke eschgronden, gemeenschappelijke madelanden. Zij waren sinds eeuwen het overleg gewend. En zij waren ook sinds eeuwen op elkaar aangewezen. Geen vreemden hadden zich tusschen hen gevestigd, zij hadden dezelfde belangen.'⁶

In Zuidlaren werden de markegronden in 1844 verdeeld volgens een ingewikkelde rekenmethode.⁷ Maar de zwakke juridische basis van de marke leidde ertoe dat de eigenaren hun gronden in 1902 onderbrachten in de *NV Maatschappij tot het in cultuur brengen en houden van gronden in de gemeente Zuidlaren en het verkopen van bouwterreinen*. Inderdaad werden vele kavels verkocht en maakte de NV een mooi dividend. De 'gemeene markegronden' bleven in collectief bezit: de brinken, de wegen, de Burgvoort, de zandverstuivingen van het latere Dennenoord, de Ekkelkamp, het Molenmeer. In 1930 werden de aandelen van de Maatschappij overgedragen aan de gemeente Zuidlaren. Brinkpercelen in bezit van individuele eigenaren werden, na grote inspanning van burgemeester jhr. Mr. H.F. Van Kinschot verkocht aan de gemeente, zodat deze 600 gulden per jaar rijkssubsidie op grond van de Boswet kon ontvangen. Het is een vroeg voorbeeld van landschapsbescherming.⁸

HET DORP IS HET LANDSCHAP, HET LANDSCHAP IS HET DORP

Wie tegenwoordig in Zuidlaren komt, wordt getroffen door de grote kwaliteit van het ruimtelijk casco: het samenspel van brinken, bebouwing en Laarwoudbos en de relatief weinig ruimtelijke ongelukken die het dorp te verduren heeft gehad. Op de kaart van 1840 zien we heel mooi hoe het dorp Zuidlaren is opgebouwd uit bebouwde 'eilanden' te midden van een door het hele dorp meanderende brinkenreeks. Die brinkenreeks is fenomenaal en geeft het dorp structuur; de monumentaliteit van Zuidlaren ligt niet zozeer in haar bebouwing, maar in haar groenstructuur. Daar komt nog bij dat de brinken geen op zichzelf staande eenheden zijn, maar dat ze met elkaar verbonden zijn door middel van bomenrijen langs de straten, afzonderlijke groepjes bomen langs de wegen en bomen in voortuinen en op de privé-erven. Dit beeld is anno 2021 op veel plekken aangetast.

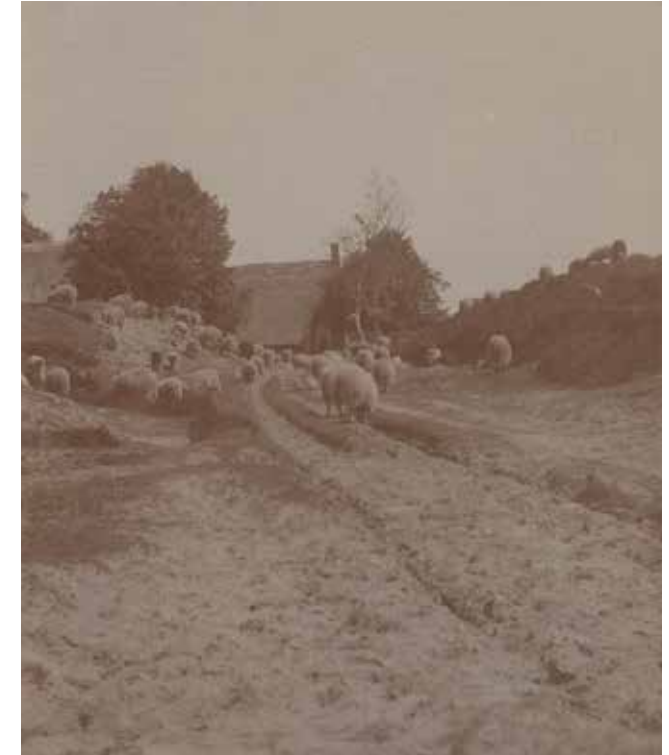
Het unieke van Zuidlaren is dat het dorp uit het landschap is gegroeid, in plaats van dat het dorp is aangekleed met beplanting; de brinken hadden immers een zuiver functioneel gebruik en doorstroomden het hele dorp. Heel belangrijk daarin was dat de bomen letterlijk overal konden staan en dat van straten, laat staan pleinen in de tegenwoordige zin geen sprake was. De boerderijen en woonhuizen stonden vrij in het landschap, met sterk verspringende rooilijn en ruimte tussen de bebouwing die doorkijkjes bood op achterliggende tuinen, brinken en essen. Op oude foto's zien we tot in de jaren zestig overal schapen lopen en melkbussen staan.

Mr. A. Kleyn schreef in 1949 *Dorpen in Drenthe*, een prachtige schets met een uitgebreid hoofdstuk over het

esdorp. Het Drentse dorp van de toekomst zou, in Kleijns woorden, 'in velerlei opzicht afwijken van het dorp van heden en zeker ook van dorpen uit vroeger jaren, toen alle dorpsbewoners nog praktisch boer waren. (...) Niet meer als vroeger de schulte of schout, is de burgemeester nog boer.' Boeren trekken uit de dorpen weg om zich op ontgonnen gronden te vestigen. 'Zo liet de boer het dorp meer en meer achter zich. En de burger trok er binnen.' Kleijn typeerde het

- ↙ Schapen grazen op de Grote Brink, met op de achtergrond de boerderijen aan de oostzijde, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↙↓ Kruising van het Schoolplein (nu Kerkbrink), de Telefoonstraat en de Esweg in 1906. [oudzuidlaren.nl]

Drentse dorp in vijf kenmerkende eigenschappen en riep op om deze bij dorpsuitbreiding telkens in het oog te houden:⁹

- de onregelmatige opzet;
- het als het ware ingebed zijn in de omringende natuur;
- de overwegende rol van de dorpsbeplanting;
- het 'open' karakter der bebouwing;
- dat het dorp, bij alle openheid toch onbetwistbaar een in zichzelf besloten geheel vormt.

HALTEPLAATS EN REGIONALE MARKTFUNCTIE

Zuidlaren is door zijn ligging aan belangrijke handelsroutes, goed zichtbaar op de kaart van Pijnacker uit 1634, en relatieve nabijheid van de stad Groningen die in de middeleeuwen opkwam een halteplaats met een regionale marktfunctie. Anders dan andere, meer verstilde Drentse dorpen is het leven van buiten hier altijd geweest. De Zuidlaardermarkt wordt sinds de dertiende eeuw gehouden, Professor Keuning noemde Zuidlaren 'een Gronings dorp' en Kraak citeerde Hamminga: 'In veel Zuidlaarder boeren zat handelsgeest, getuige het grote aantal boeren dat vroeger op dinsdag de veemarkt in Groningen bezocht. Er waren hier boeren die, als een boer in Annen een nieuwe koe moest hebben of verkopen, mee gingen naar de markt om te bemiddelen.'¹⁰

In de 20^e eeuw werd Zuidlaren gewild bij forensen. Mede dankzij het treinstation Vries-Zuidlaren (op Staatslijn C Meppel-Groningen, die dienst deed tot 1938) vond woningbouw plaats langs bestaande wegen. Deze nieuwe bebouwingslaag, veelal bestaande uit rijkgeornamenteerde villa's en kleine doch chique herenhuizen, vulde de lege plekken tussen de boerderijen, met name aan de Stationsweg, Hondsrugstraat en de De Millystraat, langs de route van de paardentram tussen Zuidlaren en Groningen. Deze route werd in 1892 geopend. De tram kwam via de Groningerstraat het dorp in en reed ten oosten van de kerk de De Millystraat op. Bij de Gouden Leeuw was een afslag naar de Stationsweg. Er was ook een afslag naar Dennenoord (voor vervoer van bouw materiaal) en vanaf 1901 liep de route van de paardentram verder naar het station Vries-Zuidlaren. De smalle rails liepen over de zanderige paden. Ook de tram werd opgenomen in het profiellose en informele landschap van Zuidlaren.

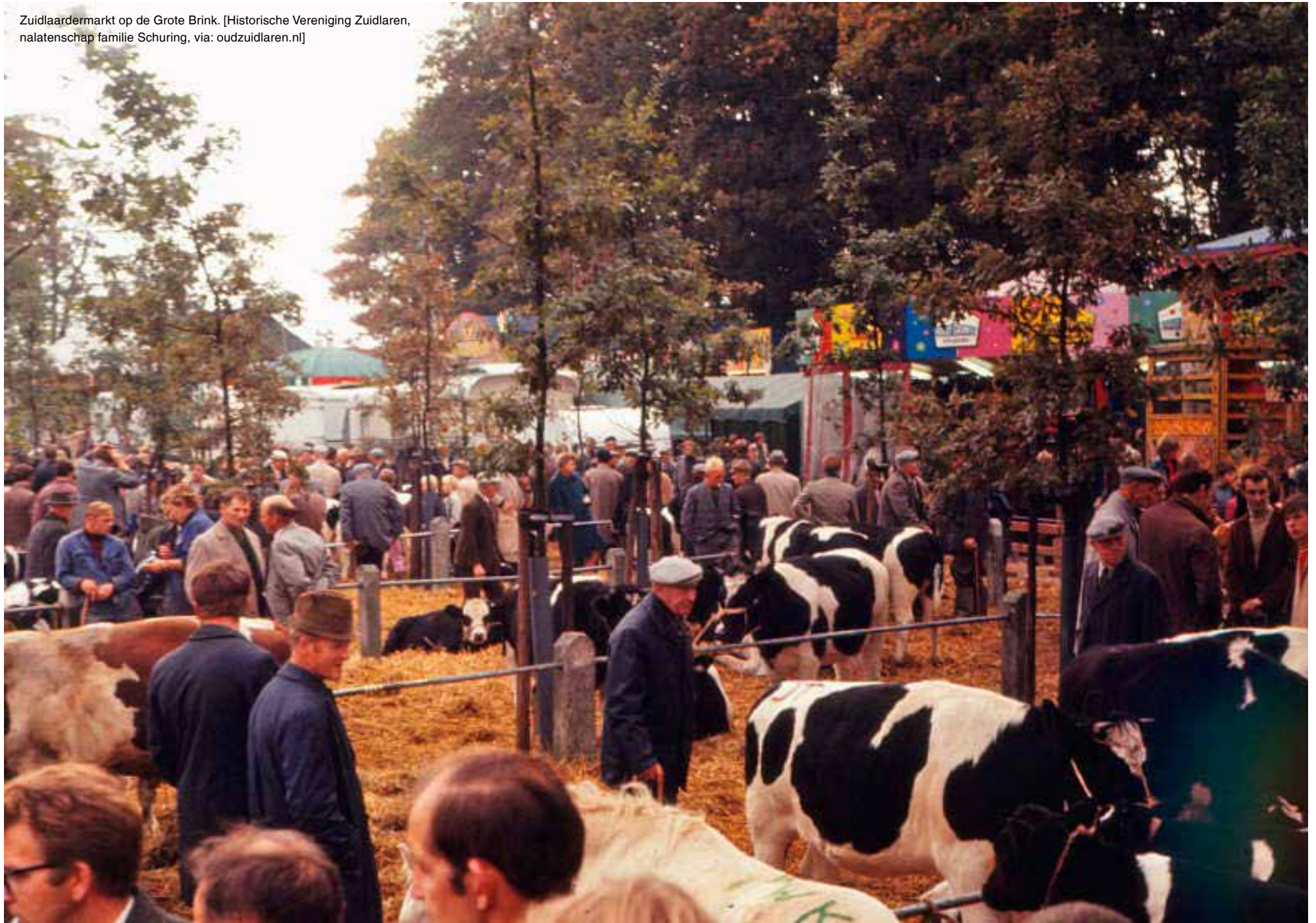
- ↙ Station Vries-Zuidlaren, geopend in 1870 en gesloten in 1938. [dekrantvantynaarlo.nl]
- ↙↘ Zuidlaardermarkt op de Zuiderstraat, rechts is nog net de synagoge zichtbaar. [oudzuidlaren.nl]
- ↘ Studenten tijdens de ontgroening, voor Laarwoud. 1906-1910. [GA]
- ↙↘ De paardentram in de Stationsweg, Zuidlaren. De rails loopt langs de noordrand van de weg. [oudzuidlaren.nl]

↓ De rails van de paardentram over de De Millystraat ten zuiden van de Kerkbrink. Bij cafeboerderij Bentum (nu Boschhuis) maakte de tram een bocht richting de Groningerstraat. 1896. [oudzuidlaren.nl]

Zuidlaardermarkt op de Grote Brink. [Historische Vereniging Zuidlaren, nalatenschap familie Schuring, via: oudzuidlaren.nl]

↓ De Plankensloot bij Midlaren, met de zaagmolen van Jan van Bon.
[oudzuidlaren.nl]

↓ Molen de Wachter aan de Zuidlaardervaart, foto door W.A. Korpershoek, 1983. [RCE]

OPEN VERBINDING MET ZEE

Onder de verschillende landschappen rond Zuidlaren hoort ook het Zuidlaardermeer. Naast de uitstekende verbindingen over land was er sinds de 13e eeuw al een turftransport van en naar Aduard/Groningen via de Hunze en het Zuidlaardermeer.¹¹ De Plankensloot is een van de oudste gegraven vaarwegen van Drenthe, waar in 1661 een vaste laad- en losplaats voor Zuidlaren kwam. In de negentiende eeuw werd er aan de Plankensloot Scandinavisch houtverzaagd in een houtzaagmolen. Voordat in 1834 de Zuidlaardervaart werd gegraven, vond het transport van bouwmaterialen en turf plaats via de Plankensloot. Hier was ook de beurtschipper (generaties Van Bon) gevestigd. Met de Zuidlaardervaart kreeg Zuidlaren een eigen zeilveerdienst, vanaf 1873 een stoomveerdienst¹² en sinds 1851 molen de Wachter, een boekweit-oliemolen waar de oogsten van de essen verwerkt werden. Drentse boeren werkten al vroeg voor een bredere afzetmarkt, in dit geval die van Groningen. De Korenbeurs aldaar werd voor het Drentse rogge gebouwd. Graan, aardappelen en vlinten (tot steentjes geklopte veldkeien), maar ook vee ging per schip naar de markten in Groningen.

Zuidlaardervaart met op de achtergrond molen de Wachter. Foto door A.J. van der Wal, 1989. [RCE]

↓ Laarwoud, omstreeks 1912. [*Buiten*, augustus 1912, via: oudzuidlaren.nl]

↓ Huis ten Bosch in Den Haag, in opdracht van Willem IV uitgebreid door Pieter de Swart. [Youtube]
↙ Alexander Carel van Heiden (1709-1776). [Wikipedia]
↘ Willem IV (1711-1751), prins van Oranje Nassau, door Jacques Aved [Rijksmuseum, via Wikipedia]

HAVEZATHE LAARWOUD

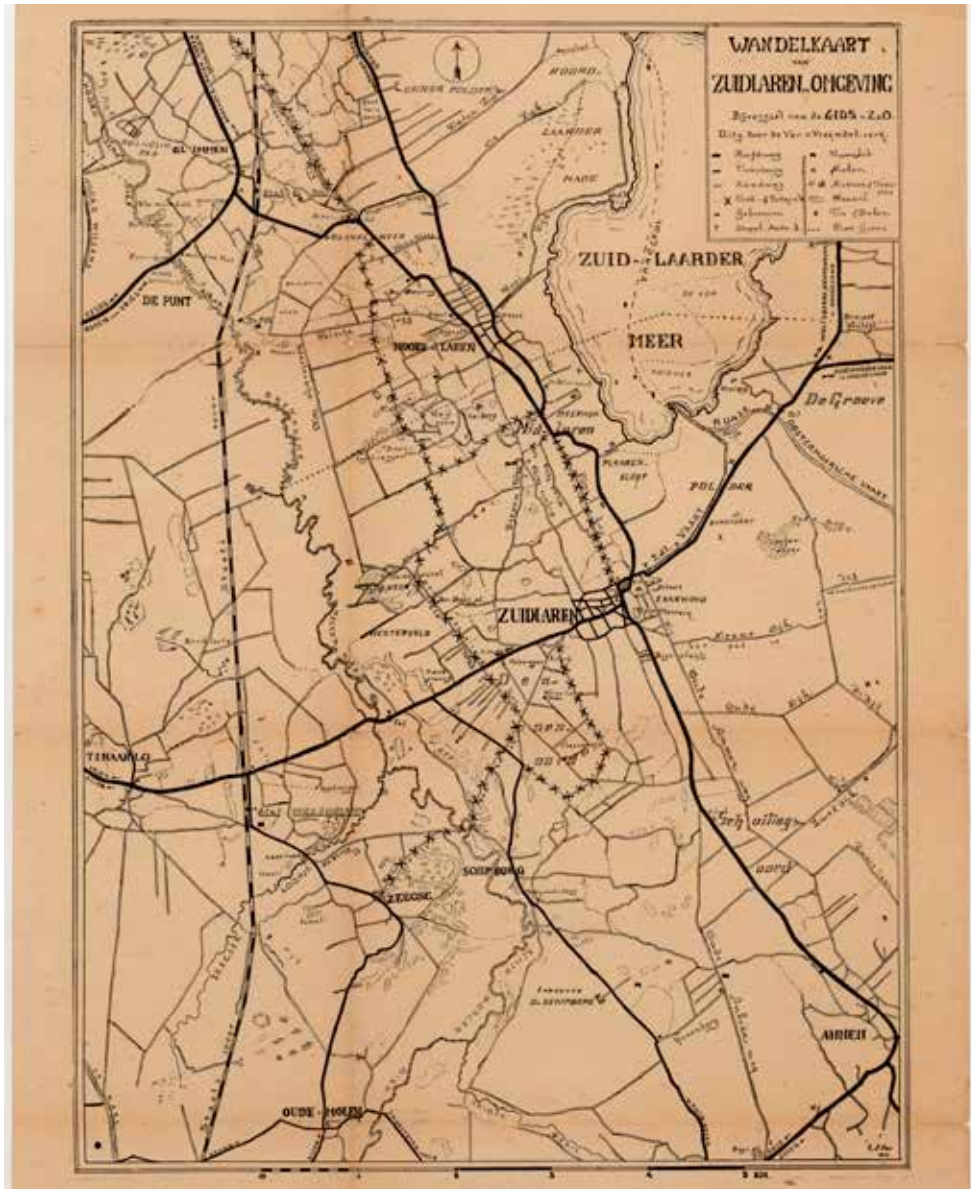
De betekenis van Huize Laarwoud voor het dorp Zuidlaren kan niet voldoende op waarde geschat worden. Al heel vroeg, rond 1600 heeft hier een omgracht huis gelegen, dat vooral in de 18^e eeuw is uitgebreid tot het huidige woon- en boscomplex, dat in deelgebied 3 in dit rapport uitgebreid is gekarakteriseerd. Twee zaken maken het Laarwoud van belang voor Zuidlaren. Ten eerste het contrast van de formele aanleg van lanen en sterrebossen met de uit het landschap gegroeide esdorpstructuur (zie deelgebied 3). Dit contrast levert het dorp twee heel verschillende sferen en soorten beplanting op die voor recreatie en vestigingsklimaat samen van grote waarde zijn. Het tweede punt is sociaal-cultureel van aard. De families van Laarwoud, vooral de Van Heiden Reinesteins, waren naast invloedrijke havezathebewoners met provinciale functies spilfiguren in het dorpsleven. Ze hielpen bij de herbouw van de Kerkbrink na de brand in 1803, namen aandelen bij de aanleg van een nieuwe weg, ondersteunden de bouw van het havenkanaal en de synagoge. Kraak schrijft: 'Er waren rond 1900 nog mannen, die niet de hekken van Laarwoud passeerden, of de petten verlieten hun anders zo vaste plaats en werden onder de arm genomen.'¹³ Een ander gebruik dat hij beschrijft, is dat de Van Heiden's het personeel voor hun tuinonderhoud zouden werven uit de jonge vaders in het dorp. Elke vader, wiens eerste kind binnen negen maanden na het huwelijk werd geboren, zou zoveel dagen op Laarwoud moeten werken, als het kind te vroeg geboren was.¹⁴

Laarwoud geeft Zuidlaren cachet, en hecht zich met haar bospartijen heel fraai aan de alomtegenwoordige brinkenstructuur. De bossen en brinken vormen het kapitaal van het dorp, maken het uniek en schilderachtig en geven het een sterk vestigingsklimaat.

↓ Zuidlaren in 1902.

↓ Wandelkaart voor Zuidlaren en omgeving, 1923. [GA]

↓ Hotel Zondag, later Gouden Leeuw. [H. van der Woude, via Flickr]
↓ Huize Entinge te Zuidlaren, later Sprookjeshof. [collectie SHM]

RECREATIEDORP

Vanaf de negentiende eeuw was Zuidlaren een geliefd recreatieoord, zoals de illustere geschiedenis van de verschillende hotels die langskomen in dit rapport laat zien. De landbouw verdween gaande de 20^e eeuw uit het dorp, het Drents Economisch Technologisch Instituut constateerde dat in 1949 nog 34,3 % van de ruim 6000 inwoners van de landbouw leefde, in 1977 was dit nog 11 procent. Op 7 november 1931 werd de Zuidlaarder Handelsvereniging opgericht. De vereniging ijverde voor de winkelsluitingswet, arbeidstijden en organiseerde verlotingen. Vooral na 1945 ontwikkelde de middenstand zich tot een zeer sterke economische factor in Zuidlaren, met een grote dadendrang en initiatieven. Dat blijkt uit het winkellint langs de Stationsweg, met enkele uitlopers in de zijstraten, dat uitgroeide tot een zone van regionale trekkracht. Naast het winkelen heeft de Middenstandsvereniging ook altijd initiatieven in de recreatie ontplooid. In 1954 presenteerden de vereniging en het bestuur van de VVV naar model van het twee jaar eerder geopende Sprookjesbos de Efteling hun plannen voor een kabouter- en sprookjespark. Sprookjeshof zou het moeten heten en het moest een miljoen bezoekers per jaar, mede afkomstig uit Duitsland, trekken. De gedroomde locatie was het Laarwoudbos. Hoewel de meeste raadsleden door de ondernemers waren warmgemaakt voor het initiatief, ging de introductie van de nieuwe voorziening niet zonder slag of stoot. De plannen lekten uit en er kwamen vele bezwaren. In de gemeenteraad werd opgemerkt dat het achterland van Kaatsheuvel veel groter was. 'Daar komt bij, dat wij buitenlands bezoek van over de oostgrens niet bijzonder op prijs stellen.'¹⁵ Het college van burgemeester en wethouders onder aanvoering van burgemeester J. Roukema weigerde mee te werken aan de locatie Laarwoud, en zo kwam het Sprookjeshof in 1957 op het terrein van hotel en uitspanning Huize Entinge

↓ Ansicht van Zuidlaren, met onder andere het zwembad en de haven. [collectie SHM]

terecht. De naam van burgemeester Roukema wordt nog altijd met eerbied uitgesproken; hij was van 1941 tot 1975 burgemeester, met een korte onderbreking tijdens de oorlog toen er een NSB burgemeester werd aangesteld. Hij was verzetsstrijder en werd vastgezet en bevrijd door dorpelingen. Zijn grootste verdienste is dat hij het unieke karakter van Zuidlaren en haar landschappelijke schoonheid zag en koesterde, en vele malen desastreuze plannen voor het dorp (waaronder Sprookjeshof in Laarwoud en het aanleggen van een randweg door Laarwoud) wist te voorkomen. Ook schakelde hij architect Gerrit Rietveld in om de eerste Landbouwbeurs sensitief achter de bestaande boerderijen aan de Brink Oostzijde te ontwerpen.

De Prins Bernhardhoeve met tienduizenden bezoekers per beurs droeg niet gering bij aan het succes van de middenstand en hotelsector. Om het toerisme te bevorderen

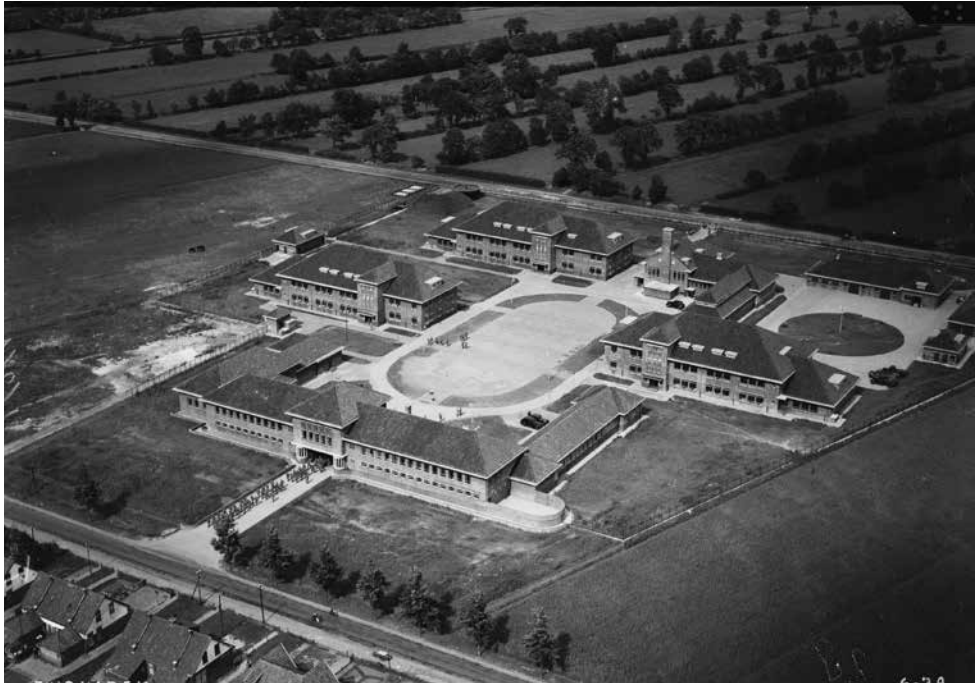
↓ Burgemeester Roukema. [De zeven brinken, 2016 (4)]

en het 'authentieke' Drentse gevoel op te roepen, werden vanaf de jaren vijftig Drentse boerenbruiloften georganiseerd. Ook werd een gemeentelijke schaapskudde met ambtenaar Feiko Klip als schaapsherder aangesteld. Het Nederlands Openluchtmuseum stuurde een werktekening van een schaapskooi. Maar al snel kwam er kritiek; de schapen bleken geen Drentse heideschapen en ook de hond was niet Drents. Een getrouwe constructie van het verleden bleek niet zo makkelijk.

De voorzieningen in het dorp zijn belangrijk, maar het echte kapitaal van Zuidlaren is haar ligging als brink- en bosdorp tussen een reeks van fenomenale landschappen: het beekdal van de Drentse Aa, de zandverstuivingen bij Zeegse, het Zuidlaardermeer en sinds kort de nieuwe (oude) natuur in het Hunzedal, het Tusschenwater-gebied.

↓ Adolf van Nassaukazerne, 1939. [NIMH]

↓ Kerk en pastorie te Dennenoord, 1911. [oudzuidlaren.nl]

BOVENLOKALE VOORZIENINGEN MET SPECIFIEKE BEWONERS EN BEZOEKERS

Luchtfoto van de Prins Bernhardhoeve, met links het bos van Laarwoud, en rechts de Grote Brink O.Z. 1962. [Avidrome]

Zuidlaren is door haar aantrekkelijke landschappelijke ligging al heel lang een dorp met bovenlokale aantrekkingskracht. De vestiging van psychiatrisch ziekenhuis Dennenoord in 1895 is van grote betekenis voor het dorp geweest (zie ook de cultuurhistorische verkenning van SteenhuisMeurs uit 2018). Dennenoord hoorde en hoort bij het dorp, Zuidlaarders vonden er werk en bewoners kleurden het dorp, middenstanders leverden er hun producten. Ook de kazerne, die in 1939 als één van 24 nieuwe kazernes langs de oostgrenzen van het land werd geopend, heeft tot de sluiting in 1992 met de militaire sociteiten en huisvesting in de nieuwe wijken van Zuidlaren voor een eigen element gezorgd. Sprookjeshof werd in het vorige thema al benoemd, evenals de Prins Bernhardhoeve. Zuidlaren is een dorp dat vele invloeden en activiteiten schijnbaar moeiteloos in zich opneemt, en het is verleidelijk om te filosoferen over een volgende drager voor het dorp, die vanuit het eigene en de landschappelijke waarde kan toevoegen aan de lokale economie. De Zuidlaardermarkt is daar natuurlijk met haar tijdelijke karakter en eeuwenoude traditie een mooi voorbeeld van.

- ↓ Schaften op het hooiland. V.l.n.r. Jan Roelfsema, Eite en Siem Scholtens, Jacob en Albert Mol, moeder Beishuizen, Jan Venema en Geert Roelfsema. [De zeven brinken, 2016]

- ↓ De Kerkbrink met op de achtergrond de school, afgebroken in 1951. Links de schaapherder Geert Nijborg, voor de staldoer van boer Hendrik Plus. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 24]

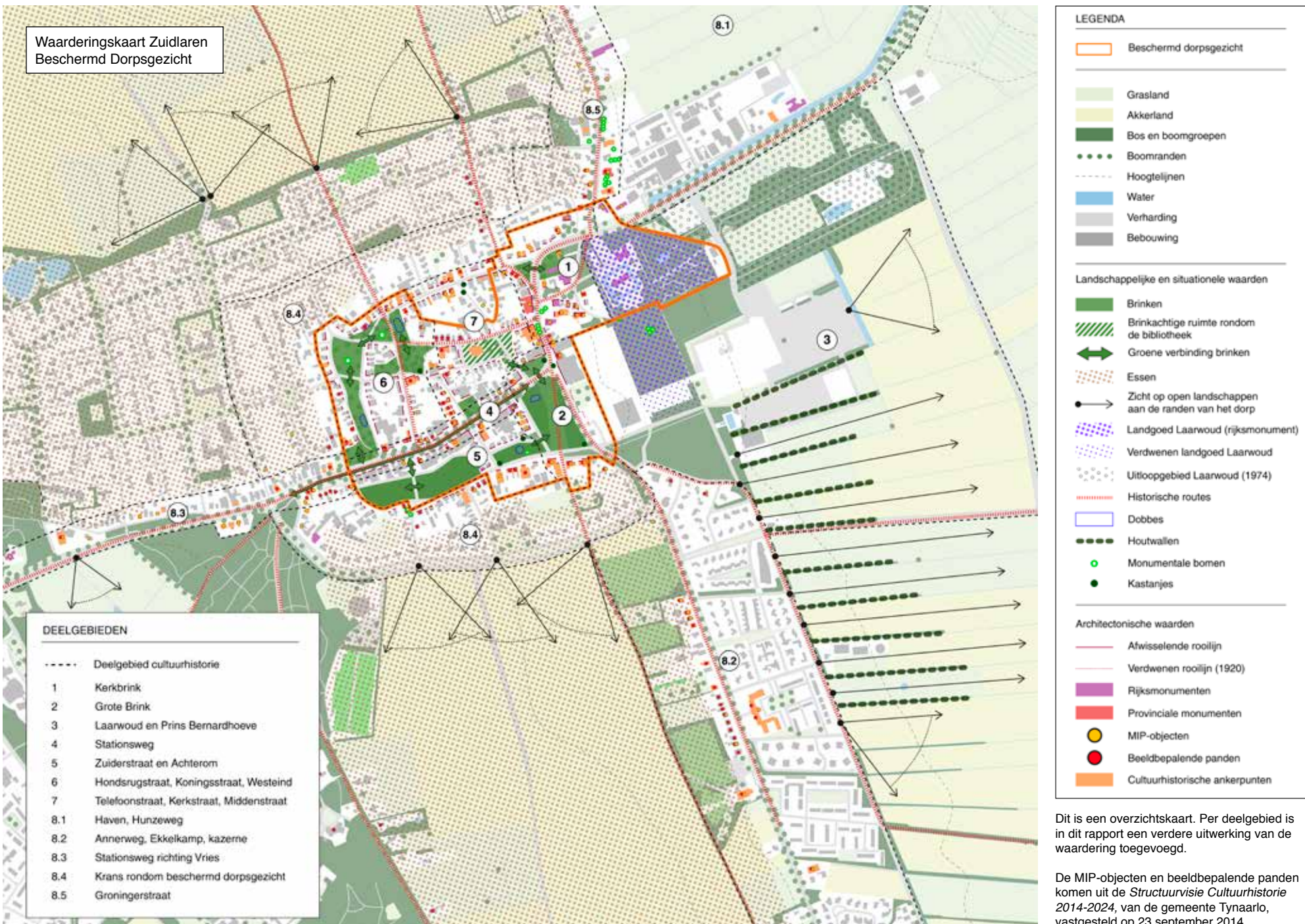
GENRE DE VIE

Het laatste onderwerp van de eigenschappen van Zuidlaren is het prachtige begrip genre de vie, 'manier van leven.' Vanaf de 20^e eeuw veranderde het oude Drentse boerenleven. Zoals we in dit rapport kunnen lezen, was dat leven in Zuidlaren al veel eerder dan elders in Drenthe beïnvloed door 'stadse' invloeden. Toch is er ook vandaag de dag in de mensen nog best wat van die oude manier van leven terug te vinden. Van der Kley vatte het Drentse dorpsleven in 1932 zo mooi samen: gezamenlijk de stervenden verzorgen, de klok luiden, wake bij toerbeurt. Ook bij verhuizingen en wegaanleg, het spinnen van schapenwol zocht men elkaar op. Dat was niet persé voor de gezelligheid, het is gemakkelijk dit oude leven te romantiseren. De mensen hadden elkaar nodig, er was een sociale afhankelijkheid in de dorpsgemeenschap, maar zeker ook een hiërarchie. 'Wie zich tegen de heersende gebruiken keerde, gold niet als een man van karakter, maar als een lastig man, een drijver. (...) Voor een vreemdeling is het dan ook niet gemakkelijk zich aan alle gebruiken te houden en niet met het dorp in botsing te komen.'¹⁶

Zuidlaren kent, net als veel Drentse dorpen, een sterk zelf-organiserend vermogen. De verhouding tussen de publieke zaak (de gemeente, de Gemeenteraad en het College van B en W) en de verenigingen in het dorp is in de loop van de tijd soms gespannen geweest. Vanuit de marke-organisatie waren boeren van verschillende rang en stand gewend om samen beslissingen te nemen, ook over de verdeling en toewijzing van gronden. 'Zij waren sinds eeuwen het overleg gewend. En zij waren ook sinds eeuwen op elkaar aangewezen. Geen vreemden hadden zich tusschen hen gevestigd, zij hadden dezelfde belangen', schreef Van der Kleij.¹⁷ In dat opzicht kunnen we stellen dat er pas sinds 91 jaar, toen in 1930 de brinken van de 221 (!) verschillende eigenaren overgingen in gemeentebezit, sprake is van een gemeentegevoel.¹⁸

Op de officiële overdrachtsvergadering van de Gemeenteraad op 26 september 1930 nam markegenoot Beekman het woord. 'Spreker meent, dat thans een historisch moment is aangebroken om daar even bij stil

te staan. Geslachten zijn gekomen en geslachten zijn heengegaan tijdens het bestaan van de Marke. Thans is de beslissing genomen, dat de marke spoedig tot het verleden zal behoren. Ze vormde een historische, doch zeer zeker een belangrijke schakel in het gemeenschapsleven en door het karakter dier marke had ze niet steeds in de eerste plaats de gemeentebelangen op het oog, waarom hij meent, dat een woord van dank moet worden gebracht aan die aandeelhouders, die er toe hebben medegewerkt, dat de gemeente in het ongestoord bezit der marke-eigendommen komt, doch spreker meent, dat we nog hogere lof en dank zijn verschuldigd aan de voorzitter [burgemeester Van Kinschot] voor de grote activiteit bij het verkrijgen van dit resultaat. (...) De gemeente en de marke zullen één worden, en dit bevredigend resultaat hebben we te danken aan de onvermoede pogingen van u, meneer de voorzitter.'¹⁹ Vanuit deze lange traditie is het niet verwonderlijk dat processen ook vandaag de dag lang duren en vele meningen kennen.

Dit is een overzichtkaart. Per deelgebied is in dit rapport een verdere uitwerking van de waardering toegevoegd.

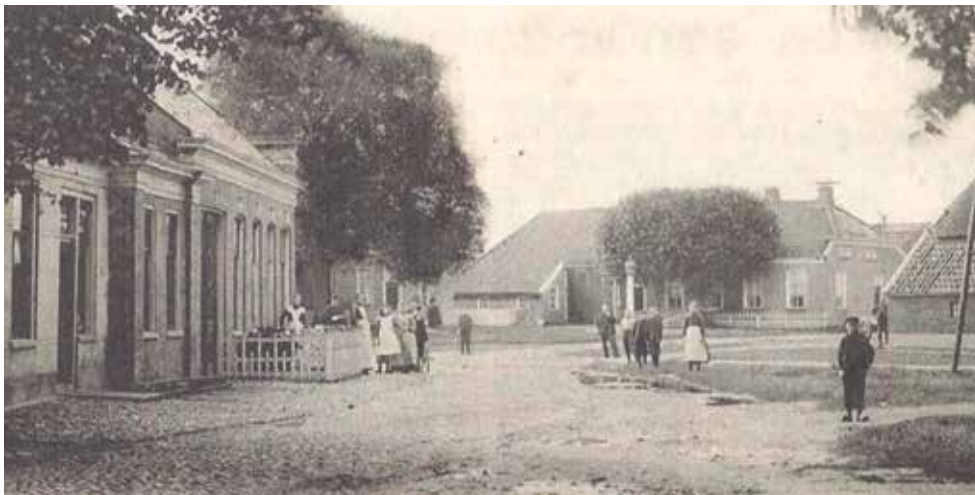
De MIP-objecten en beeldbepalende panden komen uit de *Structuurvisie Cultuurhistorie 2014-2024*, van de gemeente Tynaarlo, vastgesteld op 23 september 2014.

2. RUIMTELIJKE KARAKTERISTIEK EN WAARDERING

De eigenschappen van Zuidlaren zijn ruimtelijk verankerd in het dorp - het doorlopende landschap van brinken, karakteristieke boerderijen en herenhuizen en prachtige, door bomen omkaderde zichten op bijzondere gebouwen en op de omgeving. In dit hoofdstuk bespreken we de ruimtelijke karakteristieken van Zuidlaren. Hiertoe is het beschermd dorpsgezicht opgedeeld in zeven deelgebieden en het gebied rond het beschermd dorpsgezicht in vijf deelgebieden. Per gebied staan we kort stil bij de onstaansgeschiedenis en de ruimtelijke ontwikkeling en bespreken we de bebouwingswanden. Elke paragraaf eindigt met een waardering van het deelgebied, gebaseerd op de richtlijnen voor cultuurhistorisch onderzoek van de RCE. Per deelgebied komen de landschappelijke en situationele, architectonische en gebruikshistorische waarden aan bod.

- ↓ Fragment van het kadastraal minuutplan uit 1830. [RCE]
↓↓ Kerkbrink 14-18 aan het begin van de twintigste eeuw. Er was nog geen sprake van straten in de tegenwoordige zin van het woord. Het dorp was een landschap met daarin losgeplaatste bebouwing. [Van der Woude, 2018, p. 2]

- ↓ De Kerkbrink vanuit de lucht in 1928. [Aviodrome]
↓↓ Kerkbrink in 1902, gezien vanuit de Telefoonstraat. Voor de kerk, tussen de bomen, de in 1952 gesloopte school. [oudzuidlaren.nl]

DEELGEBIED 1: KERKBRINK

De Kerkbrink en de De Millystraat vormen sinds eeuwen het religieuze, onderwijskundige en bestuurlijke hart van het dorp. Middelpunt is de 13e eeuwse kerk op de Kerkbrink. In Zuidlaren werd tot 1874 de predikant beroepen door de eigenerfden: inwoners met een kwart waardeel in de marke en onroerend goed ter waarde van duizend (later 1800) daalders.²⁰ De vermenging van religieuze en de bestuurlijke macht van de adellijke families wordt zichtbaar in de kerkbanken van de families Van Selbach en Van Heiden, voormalige bewoners van havezathe Laarwoud. Rondom de kerk werden, aldus de kadastrale eigendommen van 1830, gaandeweg boerderijen, diaconiehuysjes, een pastorie (1890), de school, maar ook een café (Van Bon), en een smid gevestigd. De laatste twee functies zijn heel logisch vanwege de ligging op de doorgaande route Groningen – Coevorden. De vermelde huizen en bedrijven op de kaart van 1830 zullen grotendeels nieuw zijn geweest, want in 1803 woedde er een grote brand in het dorp. Een groot deel van de bebouwing in de omgeving van de De Millystraat, de Kleine en Grote Brink en de Kerkbrink werd hierbij in de as gelegd. Aan de Kerkbrink gingen 32 huizen en schuren in vlammen op.²¹

Het is van belang ons te realiseren dat de eigenschap 'het dorp is een landschap' uit het eerste hoofdstuk van dit rapport hier ook van toepassing is. Op de kaart van 1830 zien we dat heel goed; rondom de kerk is van wegen en straten in de huidige zin van het woord geen sprake. Op de met bomen beplante Kerkbrink liepen schapen, en de huizen stonden in de rooilijn van de brinkruimte. Toen in 1902 de markegronden ophielden te bestaan (zie hoofdstuk 1) richtten de markegenoten een bouwmaatschappij op die kavels verkocht. Vanaf die tijd zijn tussen de boerderijen de vele huizen uit de jaren '10, '20 en '30 gebouwd en was er de behoefte aan straten. Ook het verkeer eiste zijn plek op,

en dat was deels al vóór de auto, met als gevolg regulering in (vent)wegen en straten.

De De Millystraat was vanaf de Groningerstraat de oude toegang tot het dorp, de Brink met de hotels en de winkels aan de Stationsweg. In 1955 veranderde de situatie rondom de Kerkbrink enorm. Drie jaar eerder, in 1952, was de school aan de zuidwestkant van de kerk al gesloopt en nu werden ook bomen geroid om plaats te maken voor een nieuw stuk weg, de bekende slinger van de N386 dwars door een van de oudste stukken van het dorp.²² Op bijgaande kaart uit het Gemeentearchief zien we hoe het terrein na de sloop van de school wordt gefatsoeneerd en

↓ Tekening van het terrein rond de kerk uit 1952. De school is afgebroken en het terrein wordt aangeheeld. 'Plan tot aanleg van een kerkmuur en verbetering van het kerkterrein op het voormalig schoolterrein te Zuidlaren'. [GAT, inv. nr. 2153.]

ingeplant met bomen; enkele jaren later ging de haakse hoek eruit en werd de bocht en het wegdek verruimd. Mogelijk is in deze periode ook het kerkhof rondom de kerk verdwenen.

De naam Kerkbrink is overigens vrij recent. In een raadsvergadering op 8 december 1937 werd besloten dat het eerste deel van de Telefoonstraat, van de pastorie tot de Esweg, voortaan Kerkplein genoemd zou worden. Na de sloop van de school in 1952 en de aanleg van de nieuwe wegverbinding langs de kerk werden het Kerkplein en de Schoolstraat samengevoegd tot Kerkbrink.²³

↓ Vanouds het centrale punt van Zuidlaren, met links Hotel Sissingh, en rechts de kerk. Rechts is ook de rails van de paardentram zichtbaar, die voor de kerk naar de De Millystraat afboog. Let op de dichte boomaanplant. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 9]

BEBOUWINGSWANDEN

Noordzijde

Het betreft hier de bebouwingwand tussen twee belangrijke routes naar het noorden, de Esweg en de Groningerstraat. Langs de Kerkbrink hoek Telefoonstraat stonden (in 1830) meerdere boerderijen van onder meer Hoenderken, Bentum, Mulder, Enting en een drietal diaconiehuusjes. Uiterst oostelijk, op de hoek Groningerstraat/Kerkbrink lag, iets naar achter gesitueerd, de pastorie (Kerkbrink 44). Inmiddels kent deze noordwand geen boerderijen meer, en is de bebouwing vervangen door 19e en 20e eeuwse vrijstaande woonhuizen. De linkerhelft van het huis Kerkbrink 30 was van 1892 tot 1908 in gebruik als gemeentehuis. De rechterkant was het Hulp- en Telegraafkantoor. Door de aanwezigheid van telefoonpalen noemde men de straat voortaan de Telefoonstraat.²⁴ Tot in de jaren zestig was op de plek van de twee naoorlogse woonhuizen (nr. 36 en 38) café de Veehandel in de boerderij van Klaas Rijkens gevestigd. De pastorie werd rond 1890 vernieuwd, met later, meer achteraan het

- ↙ Pastorie van de Nederlandse Hervormde kerk. Van 1901 tot 1924 wordt de pastorie bewoond door Ds. Herman P. Rogaar. [De zeven brinken, 2014]
- ↓ Het gemeentehuis (achter de vier bomen) was tevens het hulp- en telegraafkantoor van Zuidlaren. Aan de voorgevel hing een kastje voor gemeentelijke aankondigingen. [De zeven brinken, 2014]

ca. 1910

ca. 2018

Pastoriepad, verenigingsruimte de Zijbeuk. In de fraaie woning op het adres Groningerstraat 2 was meerdere jaren het politiebureau gevestigd – adjudant Timmer woonde hier. Aan de overkant, aan Kerkbrink 9, werd in 1895 een vrijstaande woning voor onderwijzer Waling Andringa (1860-1941) gebouwd.

- ↓ Noordwand van de Kerkbrink vanuit het oosten. Het witte huis rechts werd onder andere bewoond door Hendrik Vrind, hoofdmeester van de OLS van 1868 tot 1904. In de boerderij achter het huis met het witte hek was café de Veehandel. [De zeven brinken, 2014]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt anno 2019. Het witte huis staat nog maar de bebouwing daarachter is verdwenen. [GM]

ca. 1910

ca. 2018

Westzijde

- ↙ Kerkbrink 12-14, ontworpen in 1924 door gemeentearchitect Mekkes (1887-1968)
- ↓ Kerkbrink 14-18. [De zeven brinken, 2018]
- ↘ Westwand van de Kerkbrink, linksachter is ook de bebouwing tussen de Kerkstraat en de Grote Brink te zien. [GM]

- ↓ Hotel Centraal, later ingebruik als Militair Tehuis, in 1910. Op de voorgrond kastelein Koops en zijn vrouw. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 20]

De westwand begint aan de noordzijde met de door de N386 afgesneden punt van de Kerkbrink, een prachtig overgebleven stukje dat de kruising Esweg/Telefoonstraat/De Millystraat markeert. Hier is de fraaie bebouwingwand van Kerkbrink 14-22, de plek waar in 1803 de brand uitbrak. Het pand van omstreeks 1850 (zie foto hiernaast) werd in 1907 verbouwd.²⁵ Daarnaast staan een viertal jaren-dertig woon-winkelhuizen. Vervolgens komen we in deze straatwand tot aan de Brink een zeer fraai ensemble van (deels) monumenten tegen. Het zijn voormalige winkel van Kuipers mode (het vroegere hotel Sissingh/Van Ess), op de hoek met de Kerkstraat een fraai neorenaissance pand, rond 1900 gebouwd door Sissingh, daarnaast Hotel Centraal, gebouwd door de familie Post, die rond 1875 ook eigenaar van het zeilende veerschip en de stoombootdienst op Groningen was.²⁶ Later was het in gebruik als Protestants Militair Tehuis. De wand wordt afgesloten met een fraai neorenaissance pand en vervolgens de door de bakkerij reeds lang dichtgebouwde doorgang naar de Middenstraat.

We staan even kort stil bij het witte huis met de pilaren, het pand dat honderden jaren lang een herberg en hotel geweest is.²⁷ Het was in 1830 van Egbert van Bon, die ook een pand tegenover de kerk bezat, wellicht zijn woonhuis. In die jaren al vergaderde de gemeenteraad in de herberg, terwijl in de bovenzaal muziek klonk. Egbert Sissingh kocht de herberg omstreeks 1850. Zijn kinderen trouwden omhoog: zijn zoon met een dochter van distilleerderij Hooghoudt en zijn dochter met Jan Jacob Ten Cate Vissering (1850-1915), landeigenaar en rentenier op Huize Welgelegen in De Punt.²⁸

Omstreeks 1900 wordt in de krant meerdere keren geadverteerd voor de publieke verkoop van topgras - het recht om de eerste snede van het gras te maaien en te hooien - in huize Sissingh, geregeld door de notaris Driessen Ter Meulen.²⁹

In 1914 verkocht de familie Sissingh het hotel aan Okko van Ess uit Baarn. Vele verenigingen vergaderen in het hotel, er vinden vastgoedverkopen plaats en mest- en grasverkopen. Van Ess laat zelfs prentbriefkaarten drukken. In 1932 ontwerpt de bekende architect Reitsma uit Groningen de karakteristieke serre. In 1959 wordt het hotel verkocht en na een verbouwing in 1960 heropend als Hotel Astrid. Kledingzaak Kuipers kocht de voormalige schuren van het hotel. De nieuwe eigenaar hield er wat andere gewoonten op na, naast Bar Extase was er ook ruimte voor een casino en prostitués. In 1963 werd de tapvergunning ingetrokken en kwam het einde van het eeuwenlange gebruik van het pand als hotel.

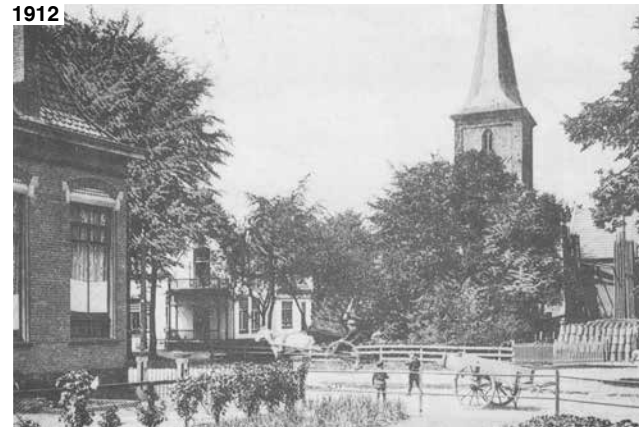

Zuidzijde

Omdat de De Millystraat tot 1955 de hoofdtoegangsweg tot het dorp vormde, is de ligging van de winkel, het woonhuis en het café Boschhuis (rijksmonument, 1915) direct ten zuiden van de kerk verklaarbaar. Ook de paardentram liep sinds 1892 door de De Millystraat. Het witte Jugendstil huis op Kerkbrink 1 was in 1912 de woning van onderwijzer Van der Veen. Ertegenover ligt prominent in de bocht van de oude hoofdroute Stationsweg/De Millystraat het nieuwe gemeentehuis (De Millystraat 17, later Huize de Lariks) uit 1908, waarvoor in 1905 zadelmakerij Martens moest wijken.³⁰ In de De Millystraat hadden veel panden een doorrit voor paarden.

Langs de zuidpunt van de De Millystraat wordt de bebouwing van oudsher gekenmerkt door winkel- en horecabedrijven en koopmanshuizen langs de Stationsweg, waaronder het fraaie kantoor van de krant Oostermoer-Noordenveld (thans De Oostermoer), een neorenaissance villa en de ingang van bed en breakfast De Vredenhof, de in oorsprong 18e eeuwse boerderij. Vanaf de De Millystraat bieden de ruimtes tussen de bebouwing fraaie doorzichten op de kerk.

- ↓ Zicht op de tuin vanuit de (huidige) voortuin van de De Millystraat 19. het witte huis links, de woning van onderwijzer Van der Veen, bestaat nog. 1912. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p.68]
- ↓↓ Foto vanaf ongeveer hetzelfde punt, met links het nog bestaande witte Jugendstil huis. [GM]

- ↓ Huize Lariks, het nieuwe gemeentehuis. Foto door J.P. de Koning, 2000. [RCE]

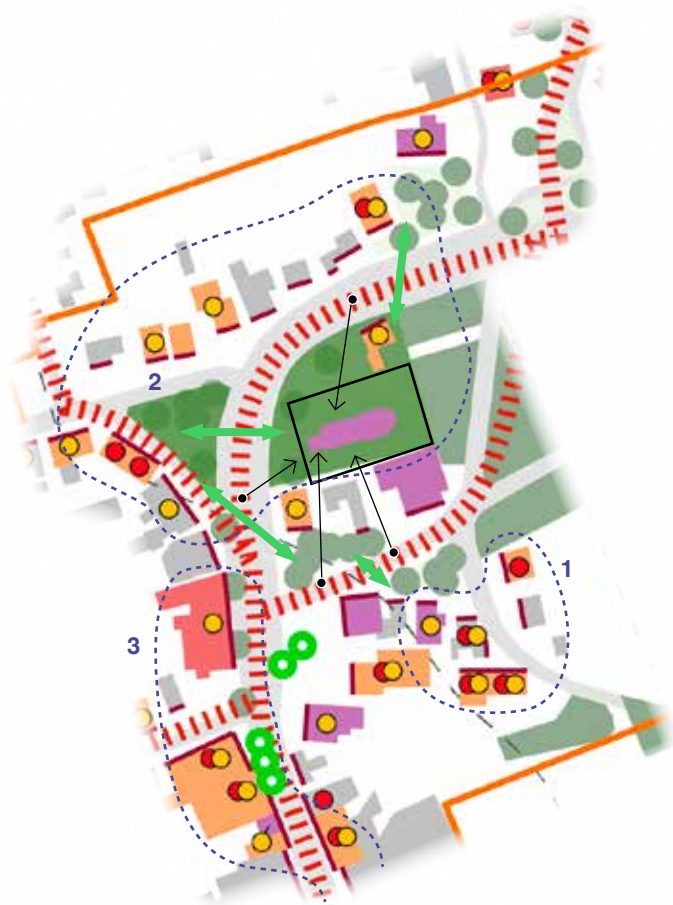
Oostzijde

Tegen het Laarwoud aan ligt in de De Millystraat een ensemble van boerderijen en woningen waar de tijd stil lijkt te hebben gestaan. Het is een soort bij-buurtje van Laarwoud; op de kaart van 1830 behoort één van de woningen toe aan de weduwe Van Heiden. Boerderij De Vredenhof werd al genoemd (de naam is niet oorspronkelijk maar dateert uit 1977), met in de De Millystraat 17, schuin tegenover het Boschhuis, het huis dat eigenaar Roelof Baving in 1910 liet bouwen, toen zijn broer Teunis Baving de boerderij overnam. Het is een buitengewoon charmant hoekje met de grote dorsdeuren en keienbestrating hier vlak op de grens met orthogonale aanleg van Laarwoud. Een bijzonder gegeven was de lange laan helemaal door de bosrand tot aan de Laarweg/Ekkelkamp, die nu stukloopt op het verharde terrein van het voormalige beursterrein. Meer naar het noorden ligt de oude Kerkbrink met de De Millystraat, ooit de hoofdroute door het dorp, nu een verstilde plek tussen de bomen met parkeerplaatsen voor kerkgangers.

- ↓ Zicht op het kleine, driehoekige brinkje aan de De Millystraat, bij de entree van Laarwoud (Havezathe Laarwoud zien we links door de bomen), 1963. [RCE]
- ↓↓ Foto vanaf ongeveer hetzelfde punt, de woonhuizen aan weerszijde van het brinkje bestaan nog (wel verbouwd). [GM]

- ↓ Fraai hoekje aan de De Millystraat ten noorden van het voormalige Prins Bernhardhoevetrein. [SHM]
- ↓↓ Oorspronkelijk liep de De Millystraat door langs de bosrand van Laarwoud naar het zuiden. [SHM]

LEGENDA

- Beschermd dorpsgezicht

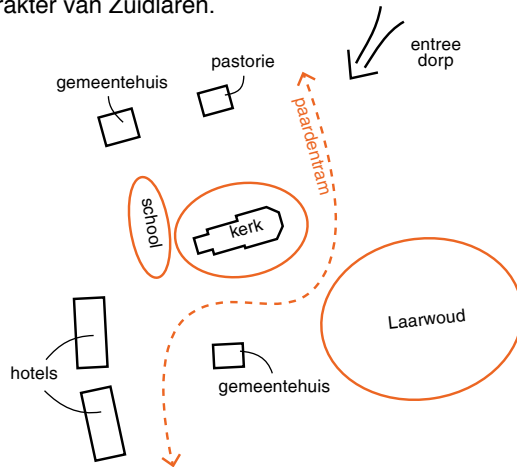
- Grasland
- Akkerland
- Bos en boomgroepen
- Boomranden
- Hoogtelijnen
- Water
- Verharding
- Bebouwing

- Brinken
- Essen
- Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
- Verdwenen landgoed Laarwoud
- Uitloopgebied Laarwoud (1974)
- Historische routes
- Dobbes
- Houtwallen
- Monumentale bomen
- Kastanjes
- Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
- Afwisselende rooilijn
- Verdwenen rooilijn (1920)
- Rijksmonumenten
- Provinciale monumenten
- MIP-objecten
- Beeldbepalende panden
- Zichtlijn op de kerk
- Cultuurhistorische ankerpunten
- Ommuurde kerkterrein als verbijzondering van de Kerkbrink
- Gebouwenclusters
- 1: boerderijenensemble nabij Laarwoud
- 2: hotelwand De Millystraat
- 3: brink met brinkbebouwing
- Ruimtelijke relatie met aangrenzende brinken

WAARDERING

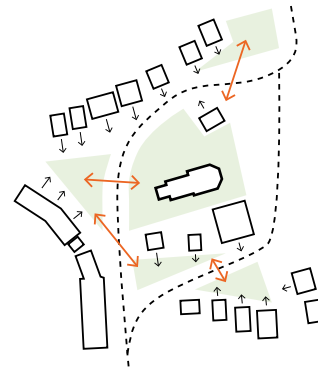
Landschappelijke en situationele waarden

Het gebied rond de Kerkbrink is van waarde als het eeuwenoude hart van het dorp en vormt samen met de Grote Brink het hoofdmoment. Het dorp is ontstaan rond de kerk en in de loop der eeuwen bevonden zich in dit deelgebied de school, het gemeentehuis, het politiebureau, de pastorie en enkele hotels. Kerk en omgeving liggen op het knooppunt van de hoofdroutes over de Esweg, Groningerstraat, Hunzeweg, Stationsweg en richting de Annerweg en op het raakvlak van het Laarwoud en de (vroegere) voorzieningencentra rond de Telefoonstraat en de Grote Brink. Daarnaast is de brink van waarde als onderdeel van de rand van brinken rond de dorpskern en draagt bij aan het bijzonder groene en landschappelijke karakter van Zuidlaren.

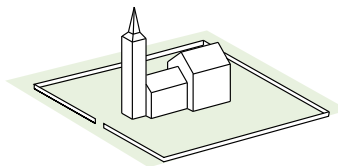

De oorspronkelijk samenhangende brinkruimte rondom de kerk is door de toename van het verkeer en bebouwing gefragmenteerd tot kleine brinkjes die door de rijke boombeplanting bijeen worden gehouden. Van groot belang voor de ervaring van het brinkenlandschap is de ruimtelijke

relatie tussen de groengebieden en de oriëntatie van de gebouwen op de brinkruimte. Mooi te zien op historische (lucht)foto's is de wijze waarop de bebouwing aan de voorzijde vaak vrij in het landschap van paden en brinken stond, zonder (verharde) voortuinen (zie eigenschap "Het dorp is het landschap, het landschap is het dorp'). Van waarde is het groene, landschappelijke karakter van de brink en de aangrenzende voortuinen.

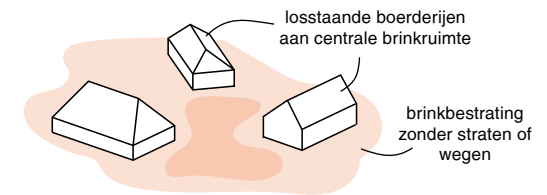

De kerk is van waarde als solitair gebouw in een eigen, open buitenruimte die aan de hand van een lage muur is verbijzonderd van de Kerkbrink. Daarnaast van belang (en grote schoonheid) zijn de zichtlijnen op de kerk vanaf de De Millystraat en de Kerkbrink (zie de kaart op de vorige pagina).

Van belang is de wijze waarop de gebouwen (oorspronkelijk) als losse elementen in het landschap van het brinkdorp stonden (zie 'het dorp als landschap' in

hoofdstuk 1), nog goed ervaarbaar in de zuidoosthoek van het deelgebied (cluster 1 op de waarderingskaart). Door de stroomlijning van het verkeer is dit landschappelijk karakter op veel plekken verdwenen. Maar de verspringende rooilijnen en wisselende oriëntatie van gebouwen en de brinkbeplanting (cluster 2) zorgen dat het informele karakter behouden blijft.

Naar het zuiden vormt de brinkbebouwing zich tot samenhangende wand van hotels en chique woonhuizen (cluster 3).

Architectonische waarden

De boerderijen zijn grotendeels verdwenen – met uitzondering van het hoekje bij de De Millystraat – en daarvoor in de plaats is een bijzondere mix van hoogwaardige gebouwen uit verschillende tijden en bouwperiodes gekomen. In dit deelgebied bevinden zich, samen met Laarwoud, verreweg de meeste rijksmonumenten van Zuidlaren. Van waarde is de diversiteit en hoogwaardige uitstraling van het geheel aan gebouwen.

Gebruikshistorische waarden

Deelgebied 1 is van waarde als het eeuwenoude hart, zowel ruimtelijk als politiek-maatschappelijk, van het dorp. Hier bevonden zich de voorname functies – school, kerk, gemeentehuis – en de Kerkbrink vormt tevens een belangrijk verbindingspunt in het dorp.

- ↓ De oostflank van Zuidlaren vanuit de lucht in 1928. Nog net zichtbaar rechtsboven is de Grote Brink. Het terrein van de Prins Bernhardhoeve is hier nog in gebruik als sportveld. [Aviodrome]

- ↓ Markt en kermis op de Brink, z.j. [Collectie S. Matthijssen - Hogen Esch, Paterswolde]
- ↓↓ De Stationsweg gezien vanuit Hotel Zondag aan de Brink O.Z. z.j. [GA]

DEELGEBIED 2: DE GROTE BRINK

OORSPRONG EN GEBRUIK

De Grote Brink van Zuidlaren is tussen de 8e en de 11e eeuw ontstaan langs de doorgaande route over de Hondsrug, van Groningen naar Coevorden. In oostelijke richting ligt de weg naar Winschoten, in westerlijke richting de route via Zeegse naar Assen. Een brink maakt deel uit van de boereneconomie van het esdorp en was in gemeenschappelijk bezit. Schapen werden hier aan het begin en einde van de dag samengedreven, waarna ze in de potstallen van de boerderijen hun mest deponeerden, die vervolgens in de winter op de essen rond het dorp werd gebracht. In de dobbe konden de schapen drinken; tevens lag hier een watervoorraad in het geval van dorpsbranden. Hoofdzakelijk beplant met eiken vormde de brink ook een hout- en eikelleverancier (veevoer en opkweek eiken) en bood beschutting tegen koude wind en zomerhitte, handig in tijden van hittestress. De Grote Brink lag aanvankelijk aan de rand van het dorp, dat zijn oude 'centrum' kende rond de hervormde kerk. Samen met de langgerekte brinken langs de Zuiderstraat vormt de Grote Brink de zuidelijke omkransing van het oudste deel van het dorp. Volgend uit het gebruik van de Brink als plek van samenkomst voor de kudde schapen (één boerderij had in verband met de bemestingsbehoefte soms wel 250 schapen³¹) raakten de randen van de Grote Brink gaandeweg bebouwd met boerderijen. In 1803 ging een deel van deze bebouwing in vlammen op bij een grote brand in de omgeving van de De Millystraat, de Kleine en Grote Brink en de Kerkbrink.

De Brink is vanaf de vroege middeleeuwen ook een plek van samenkomst voor mensen; de begindatum van de Zuidlaardermarkt is op het jaar 1200 gesteld en wordt hier dus al bijna 1000 jaar gehouden. De Grote Brink vormt met

zijn enorme maat als open ruimte, beplant met bomen, het hoofdmoment van het oude esdorp Zuidlaren.

Na de Markescheiding, op last van Koning Willem I, moest het gezamenlijk gebruik van de es- en dorpsgronden worden omgezet in privaat eigendom. Brinkpercelen in bezit van particulieren kwamen in 1930 dankzij de inzet van burgemeester jhr. mr. F.H. Van Kinschot (1899-1985) in bezit van de gemeente (met Rijkssubsidie Boswet). In de koopakte werd vastgelegd dat de brinken niet mogen worden bebouwd. Nog altijd kunnen we de weidsheid van de Grote Brink ervaren, ook al zijn de randen in de loop van de twintigste eeuw veranderd. Elementen op de brink van cultuurhistorisch belang zijn – naast uiteraard de boombeplanting – de oude route naar Coevorden, de dobbe, de karakteristieke veebalies voor de marktdagen en de bestrating in klinkers alsmede de ongearticuleerde inrichting van de brinkbestrating (dus geen paden).

In 1982 werd een zogenaamd Brinkenplan opgesteld door de Grontmij. Het bevat een sortimentslijst van alle Zuidlaarder brinken: die bestonden uit 92% zomereik, 2% beuk, 1,7% esdoorn, 0,8 % es, 0,6 % kastanje (voor de exacte locatie van de kastanjes zie illustratie: Kastanjes in Zuidlaren door Kraak (2009), 0,4% Amerikaanse eik, 0,4% linde, 0,1 % plataan.³² Aan de oostkant van de Brink stonden vroeger beuken, met een dichter bladerdak dan de zomereiken.³³ Overigens is de humeuze onderlaag van de Grote Brink door het ontbreken van bemesting (schapen), het weghalen van blad en het berijden met grote tractoren zeer schraal. Nergens steekt de bebouwing boven de bomen uit, met als gevolg een uitgesproken en gaaf dorpsbeeld waarin stedelijk aandoende elementen ontbreken.

- ↓ Kastanjes in Zuidlaren. Aan kastanjes werden geestverjagende krachten toegeschreven. [Kraak, 2009]
- ↓↓ Twee kastanjes aan de noordzijde van de Brink. [De zeven brinken, 2017]

Lijst van 13 kastanjabomen op hoeken van brinken in Zuidlaren:

1. voor bakker Hovius
2. naast restaurant Brinkzicht
3. hoek Zuiderstraat-Hondsrugstraat
4. aan de Marktstraat nabij de dobbe aan de Zuiderstraat
5. op de hoek van de Brinkstraat en de Telefoonstraat staan vier kastanjabomen
6. aan de Brink Zuidzijde, geplant in 1990 door burgemeester Kymmell. In 1990 bestond er kennelijk nog kennis bij de toenmalige gemeente Zuidlaren over kastanjabomen op hoeken van brinken.
7. op Kerkbrink aan het begin van de Telefoonstraat. Deze kastanjeboom is in 2008 geplant ter vervanging van een kastanje uit 1913, die was geplant bij het eeuwfeest van de verdrijving van de Fransen in 1813.
8. aan de noordkant van Hondsrugstraat op de brink tegenover W. Roelfsema
9. nabij de kruising Schutsweg-Telefoonstraat
10. Vroeger stond er ook een kastanjeboom aan de Brink Zuidzijde voor de boerderij van Karsens

BEBOUWINGSRANDEN

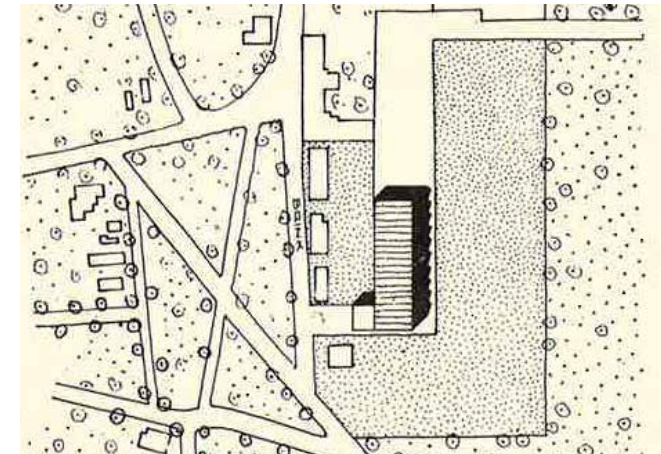
Oostzijde: hotels, verdwenen boerderijen en Prins Bernhardhoeve

Op de Grote Brink, langs de doorgaande weg naar het zuiden, vindt de markt- en handelsfunctie van Zuidlaren van oudsher zijn plek; vandaar ook dat de oostwand hotels, voormalige dancings en voornamelijk woningen kent. De hotels lijken vanuit boerderijen te zijn doorgegroeid en verbouwd naar hotels, met aan de achterzijde grote zalen. Beroemd zijn de ansichtkaarten van hotel Zondag (nu de Gouden Leeuw) en de mensen op terrasstoeltjes op de houten veranda's. De naam 'Gouden Leeuw' gaat ver terug. In het testament van S.P.A. van Heiden Reinestein staat de naam al genoemd. Toen familie Zondag het overnam veranderde de naam naar Hotel Zondag. Later werd het Hotel Pekelaer, maar uiteindelijk is de naam Gouden Leeuw toch weer teruggekomen. De hotelwand is nu enigszins sleets geraakt en de gevels zijn verborgen achter serres en zonneschermen. Revitalisering van deze wand in lijn met de waarden van het beschermd dorpsgezicht is hier wenselijk. De grote kastanjabomen op het terras van de

Gouden Leeuw gaven schaduw en intimiteit. Vanuit de logica van de Grote Brink als centrale handelsruimte en paardenmarkt is het ook logisch dat hier na 1945 werd gezocht naar een plaats voor de landbouwbeursgebouwen van later zo genoemde Prins Bernhardhoeve. Niemand minder dan architect Gerrit Rietveld (1888-1964) werd gevraagd om de eerste permanente hal van de landbouwbeurs te ontwerpen (zie schetsje van zijn hand uit *Bouw*). De plek van de landbouwbeurs werd de westzijde van het Laarwoudbos, waar al in de jaren twintig een groot sportveld was aangelegd (zie luchtfoto 1928 op de vorige pagina). Rietveld ontwierp een beurshal met entreegebouw van bescheiden hoogte, dat de boerderijenwand aan de oostzijde van de Brink intact liet, zodat de Brink oostzijde het aanzicht, de wand van boerderijen, in eeuwen opgebouwd, behield. G.C. Helbers, directeur van het Drents Museum typeerde de boerderijenwand in 1965 als een 'fraaie bumperbebouwing' naar de beurshallen erachter, een nog altijd treffende uitspraak. Deze opzet werd echter niet lang volgehouden, de landbouwbeurs

- ↙ Hotel Gouden Leeuw (later Zondag), z.j. [Flickr]
- ↙↓ Boerderijen in de oostwand van de Brink, later afgebroken voor de Prins Bernhardhoeve, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓ Schets stedenbouwkundige situatie Prins Bernhardhoeve, Rietveld. De bouw van de eerste hal was in 1959 gerealiseerd. [Bouw, 1961].

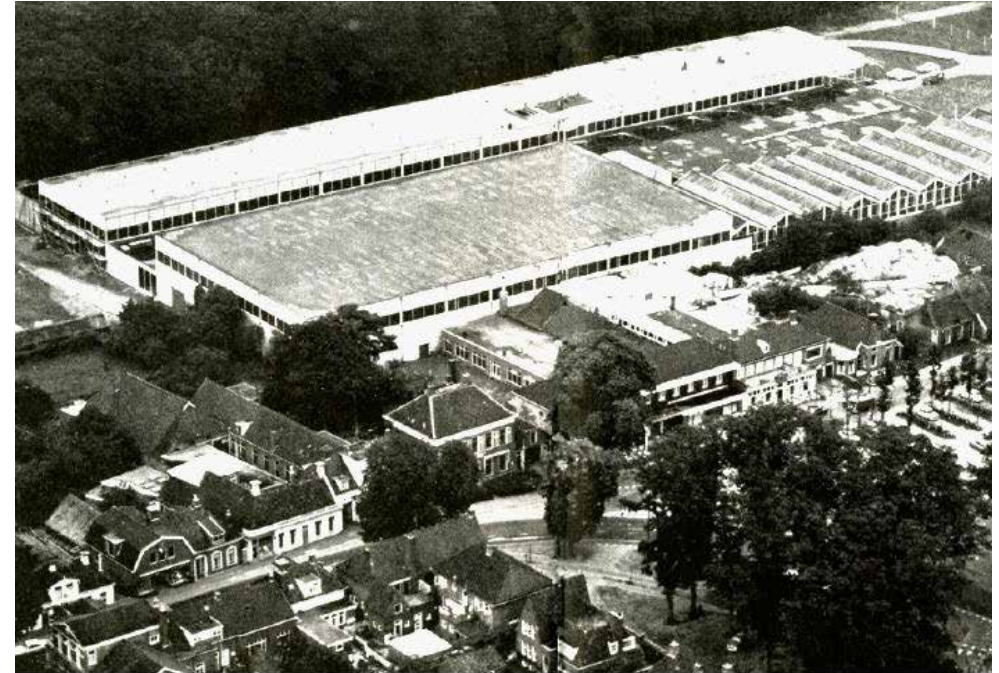
vroeg meer en meer hallen. De laatste oude boerderij werd rond 1962 afgebroken en het grote beurs- en tentoonstellingscomplex kon alsnog een opvallende toegang krijgen aan de brinkzijde. Nog weer later werd een opslagkelder in deze oostelijke rooilijn gelegd, zodat er een verhoogd liggend parkeerdeck ontstond dat beplant is met bomen in diepe bakstenen plantbakken. Nu de Prins Bernhardhoeve als functie geheel verdwenen is, vraagt de oostwand van de Brink om een passende bebouwing die zich in maat en schaal voegt in het beschermd dorpsgezicht. De benadering die architect Rietveld in 1960 toepaste; gebouwen van grote oppervlakte achter een wand van een pandsgewijze korrel met daartussen erven met beplanting en de verspringende rooilijn – zou hier in aanpak verkiesbaar zijn. Of hier wordt teruggerepen op de maat en schaal en relatie tot de openbare ruimte van de oorspronkelijke hotels (peilmoment 1920) of de boerderijen is een specifieke ontwerpogave die programmatisch en ruimtelijk uitgewerkt dient te worden. De hoogte van de bomen is een aspect om serieus rekening mee te houden.

- ↓ Boerderijen in de oostwand van de Brink, met daarachter - op de tweede lijn - de entree van de Prins Bernhardhoeve, z.j. [panoramio.com]
- ↓↓ Ansicht van de entree van de Prins Bernhardhoeve, met rechts op de achtergrond de bomenrand van Laarwoud, z.j. [DA, via Geheugen van Drenthe]
- ↘ Beurs op het achterterrein van de Prins Bernhardhoeve, in de linkerbovenhoek de Grote Brink, rechtsonder het bos van Laarwoud, z.j. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ De Prins Bernhardhoeve achter de oostwand van de grote Brink, gezien vanuit de lucht, 1962. [Aviodrome]
- ↘ Doorzicht op de Prins Bernhardhoeve vanaf de Grote Brink, tussen twee boerderijen door.

Noordzijde: Stationsweg en winkels

Aan de noordzijde van de Stationsweg (met recent toegevoegd fietspad) zet de brink zich voort en vormt hier de fraaie omlijsting van een viertal losse winkel- en horecapanden, met bakker Hovius (potentieel een zeer oud pand) als aloude trekker. Meer naar het westen zet de noordwand van de Grote Brink zich voort met de ingang van de Brinkstraat, en ook de winkelpanden aan de westkant van deze straat (het begin van de Stationsweg) horen nog bij de noordwand van de Grote Brink. Op de plek van Brinkstraat 2 stond omstreeks 1910 het chique woonhuis van mevrouw Buiten en daarnaast de boerderijwoning van de kassier van de Boerenleenbank van de heer Beens, laatstgenoemde bestaat nog en is van belang als ankerpunt in het beschermd dorpsgezicht, aan de Stationsweg 5a.

- ↓ Bakker Hovius (rechts) en daarnaast Op 't Olle Stee aan de Grote Brink, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Het begin van de Stationsweg, in het verlengde van de noordzijde van de Brink. Het eerste huis rechts werd in 1910 bewoond door mevrouw Buiten, daarnaast de nog bestaande woning van kassier Beens.

- ↓ De Brink gezien naar het zuiden, met tussen Huize Laar-End (links) en de boerderij de oude route naar Coevorden. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Dezelfde bebouwingwand anno 2020. [SHM]

- ↓ Huize Laar-End aan de Brink, z.j. [oudzuidlaren.nl]

Zuidzijde: voorname bebouwing en boerderijen

De zuidzijde van de Grote Brink vormt een wand die vandaag de dag bepaald wordt door de monumentale met bomen beplante brinkruimte (grenzend aan het Laarwoudbos) richting Annen en door drie grote bouwvolumes. Van oost naar west staan een groot jaren dertig woning, een boerderij (vroeger Hamminga) en huize Laar-End, in 1908 uitgebreid met een tweede laag door freule Van Andringa de Kempnaer (1875-1942). Aan de westzijde van dit huis ligt de Oude Coevorderweg, ooit een hoofdroute, nu een secundaire verbinding.

Westwand vanaf de Grote Brink, met rechts het postkantoor.
Op de voorgrond een muziekkapel. Hier werd veel gebruik van gemaakt door de militairen bij parades en benoelingen. Tijdens Koninginnedag hield burgemeester Roukema hier een toespraak en zongen de schoolkinderen liedjes als 'Waar de blanke top de duinen'. Ook werden er wel muziek uitvoeringen gegeven. [bron: J.A. Fidder, foto: SHM]

Westwand van de Grote Brink, met rechts het postkantoor.

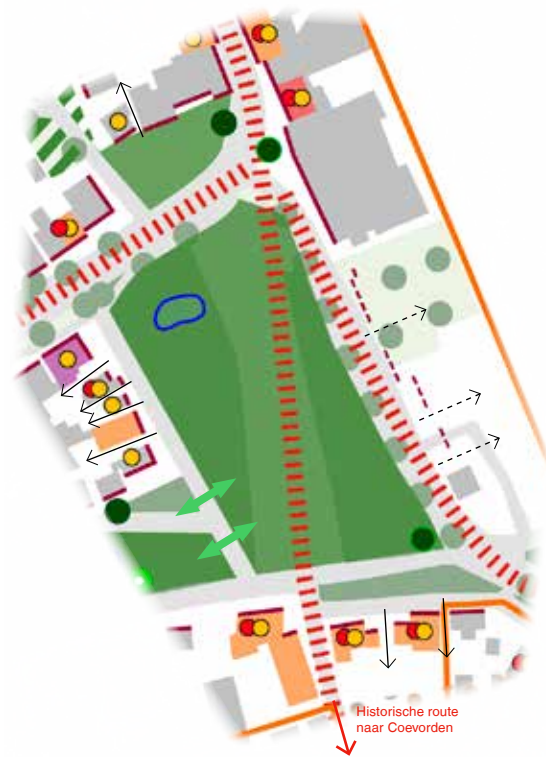

Westzijde: Postkantoor en Marktstraat

Het gebouw dat de westwand van de Grote Brink op monumentale wijze markeert, is het postkantoor. Het is dan ook een rijksmonument (510910) gebouwd rond 1906-1908 naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters. Met de opkomst en professionalisering van de postkerken werden in vele gemeenten in Nederland nieuwe postkantoren gebouwd, met – al naar gelang de grootte van de gemeente – een standaardontwerp. In bijv. Emmen en Nieuw-Amsterdam staan vergelijkbare postkantoren als in Zuidlaren. De stijl wordt ook wel de zgn. "postkantoorgotiek" met chalet-stijl kenmerken genoemd. De sierlijke dakruiter (torentje) en serre zijn helaas gesloopt. Komend vanuit de bocht vanaf de kerk is dit het eerste gebouw dat in het oog springt, als symbool van de modernisering van een Drents dorp in de 20e eeuw. Het postkantoor is in de monumentenbeschrijving bouwhistorisch geduid, en gewaardeerd als van cultuur-, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig belang als karakteristiek onderdeel in de ontwikkeling van het voorzieningenniveau, vanwege de beeldbepalende ligging aan de brink, vanwege de typologie, vanwege de kwaliteit van het ontwerp en vanwege de gaafheid van het exterieur. Ook de achterzijde is zeer gaaf, met verzorgde dienstingang met ingangsportaal. De uitstalling van de bloemenwinkel detoneert zeer en verstoort de monumentaliteit van pand en brink; ook is er een blokhut in de openbare ruimte gebouwd, die zowel voor het aanzien van het beschermde dorpsgezicht als voor het betreden van het voetpad zeer hinderlijk is.

De vier gevels in de Marktstraat trekken de dorps sfeer door tot in het brinkenlandschap en begrenzen met hun maat en schaal de machtige brinkruimte op gepaste wijze. De wand is historisch al onderdeel van de verschillende bouwvelden rond de vele brinken in het dorp; op de kaart van 1905 is te zien dat er een klein volume en een groot volume in de Marktstraat staan, de laatste is vermoedelijk de boerderij (met vernieuwde voorgevel) die nu bij de Jumbo in gebruik is. De woningen links en rechts stammen uit de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw, zijn tamelijk karakteristiek en zorgvuldig gedetailleerd. Als Tynaarlo een gemeentelijke monumentenlijst had gehad, waren ze zeker kanshebbers geweest. Ook de strook voortuinen – niet overal meer aanwezig – draagt bij aan de overgang naar de openbare brinkruimte. De strook dwarsparkeren die in de brink is uitgespaard, is tamelijk informeel gehouden zodat de indrukwekkende brinkruimte visueel zo min mogelijk wordt aangetast.

Concluderend is de bebouwingswand aan de Marktstraat, met postkantoor, drie burgerwoningen en een voormalige boerderij stedenbouwkundig van waarde vanwege de zorgvuldige schaal en maat van de bebouwing aan de eeuwenoude brink, waarbij het postkantoor als rijksmonument met zorgvuldig ontworpen belendingen op fraaie wijze de hoek Marktstraat-Stationsweg markeert.

Historische route
naar Coevorden

LEGENDA

Beschermd dorpsgezicht

Grasland

Akkerland

Bos en boomgroepen

Boomranden

Hoogtelijnen

Water

Verharding

Bebouwing

Brinken

Essen

Landgoed Laarwoud (rijksmonument)

Verdwenen landgoed Laarwoud

Uitlooptgebied Laarwoud (1974)

Historische routes

Dobbes

Houtwallen

Monumentale bomen

Kastanjes

Brinkachtige ruimte rondom
de bibliotheek

Afwisselende rooilijn

Verdwenen rooilijn (1920)

Rijksmonumenten

Provinciale monumenten

MIP-objecten

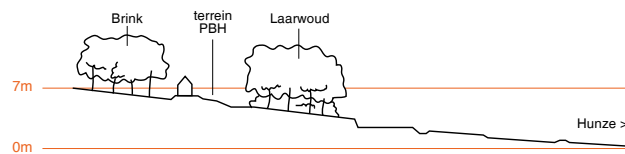
Beeldbepalende panden
(Verdwenen) doorkijkjes in
bebouwing

Ruimtelijke relatie met aangrenzende
brinken

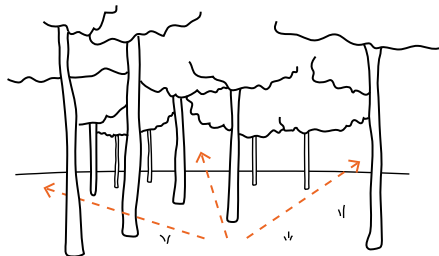
WAARDERING

Landschappelijke en situationele waarden

De Grote Brink ligt samen met het boscomplex van Laarwoud (deelgebied 3) en het daarachterliggende houtwallenlandschap op de overgang van zandrug naar veengrond, onder andere zichtbaar door het hoogteverschil.

Samen met de Kerkbrink vormt de Grote Brink het historische hoofdmoment van het dorp. Daarnaast is de brink van waarde als onderdeel van de rand van brinken rond de dorpskern en draagt bij aan het bijzonder groene en landschappelijke karakter van Zuidlaren, door de openheid van de middenzone in contrast met de geslotenheid van de boombeplanting, de dobbe en brede oppervlaktes van klinkerbestrating (geen asfalt). Vooral op de plaatsen waar de laanbeplanting van de wegen aansluit op de boommassieven van de brink(en), komt het unieke karakter van 'het dorp als een landschap' optimaal naar voren met de prachtige tegenstelling tussen licht en donker, zon en schaduw.

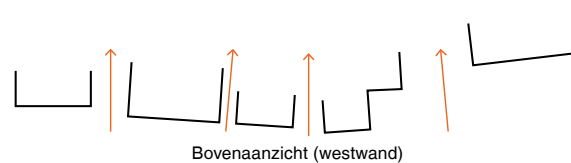
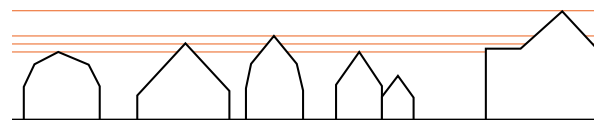
De ruimtelijke verbinding met de brinken aan de Zuiderstraat en de diagonaal die herinnert aan de vroegere route naar Coevorden zijn ook van belang.

Mooi te zien op historische (lucht)foto's is de wijze waarop de bebouwing aan de voorzijde vaak vrij in het landschap van paden en brinken stond, zonder (verharde) voortuinen (zie eigenschap "Het dorp is het landschap, het landschap is het dorp"). Van waarde is het groene, landschappelijke karakter van de brink en de aangrenzende voortuinen.

Architectonische waarden

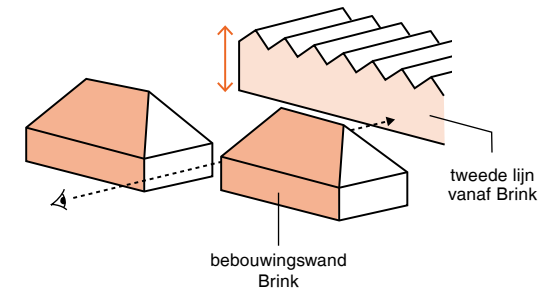
Van waarde zijn de samenhangende en tegelijkertijd afwisselende bebouwingswanden van de brink. Dit komt voort uit:

- de kenmerkende kleine korrelmaat van de individueel vormgegeven panden;
- de verspringende rooilijnen en de doorkijkjes tussen de panden die doorzichten bieden op het achterliggende groen;
- het afwisselende kappenlandschap en nokhoogtes.

Naast het postkantoor (rijksmonument) en het herenhuis aan Brink O.Z. 2a (provinciaal monument) zijn er een aantal gebouwen aan de Brink die fungeren als cultuurhistorische ankerpunten: de boerderijen en Laar-end aan de zuidzijde van de Grote Brink en de boerderij aan de Stationsweg aan de noordzijde.

Niet meer ervaarbaar maar wel van belang is de wijze waarop de Prins Bernhardhoeve op de tweede lijn lag achter de boerderijenwand, en de wijze waarop het ritme van zadeldaken van de eerste hal aansloot op het daklandschap van Zuidlaren – in vorm, schaal en nokhoogte.

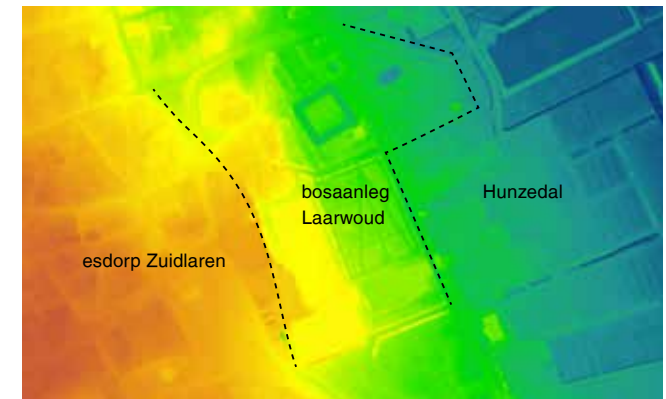
Gebruikshistorische waarden

Tenslotte is de brink van waarde vanwege de verwevenheid met de ontstaan- en gebruiksgeschiedenis van het esdorp en als een eeuwenoude samenkomstplek (kermis, vee- en weekmarkten, etc.), eerst aan de rand, inmiddels in het hart van het dorp.

- ↓ Zicht vanaf de Groningerstraat aan de entree van het dorp.
Laarwoud was het 'visitekaartje' van Zuidlaren. [DA]

- ↓ Groningerstraat gezien naar het zuiden, z.j. [oudzuidlaren.nl]
↓↓ De drie landschappelijke systemen van Zuidlaren. [ahn.nl]

DEELGEBIED 3: LAARWOUD EN DE VOORMALIGE PRINS BERNHARDHOEVE

Deelgebied 3 wordt in het noorden begrensd door de grens van het beschermde dorpsgezicht, het begin van de Groningerstraat (Huis Klein Laarwoud) De grens van dit deelgebied loopt vervolgens via de Hunzeweg naar de Osbroeken, de Nieuwe Dijk, Ekkelkamp en Brink Oostzijde over het pad langs havezathe Laarwoud terug naar de Groningerstraat. Aan de oostzijde is een nieuwe woonwijk met 200 woningen voorzien, die grotendeels zal worden gebouwd op de vroegere beursterreinen.

OORSPRONG EN GEBRUIK

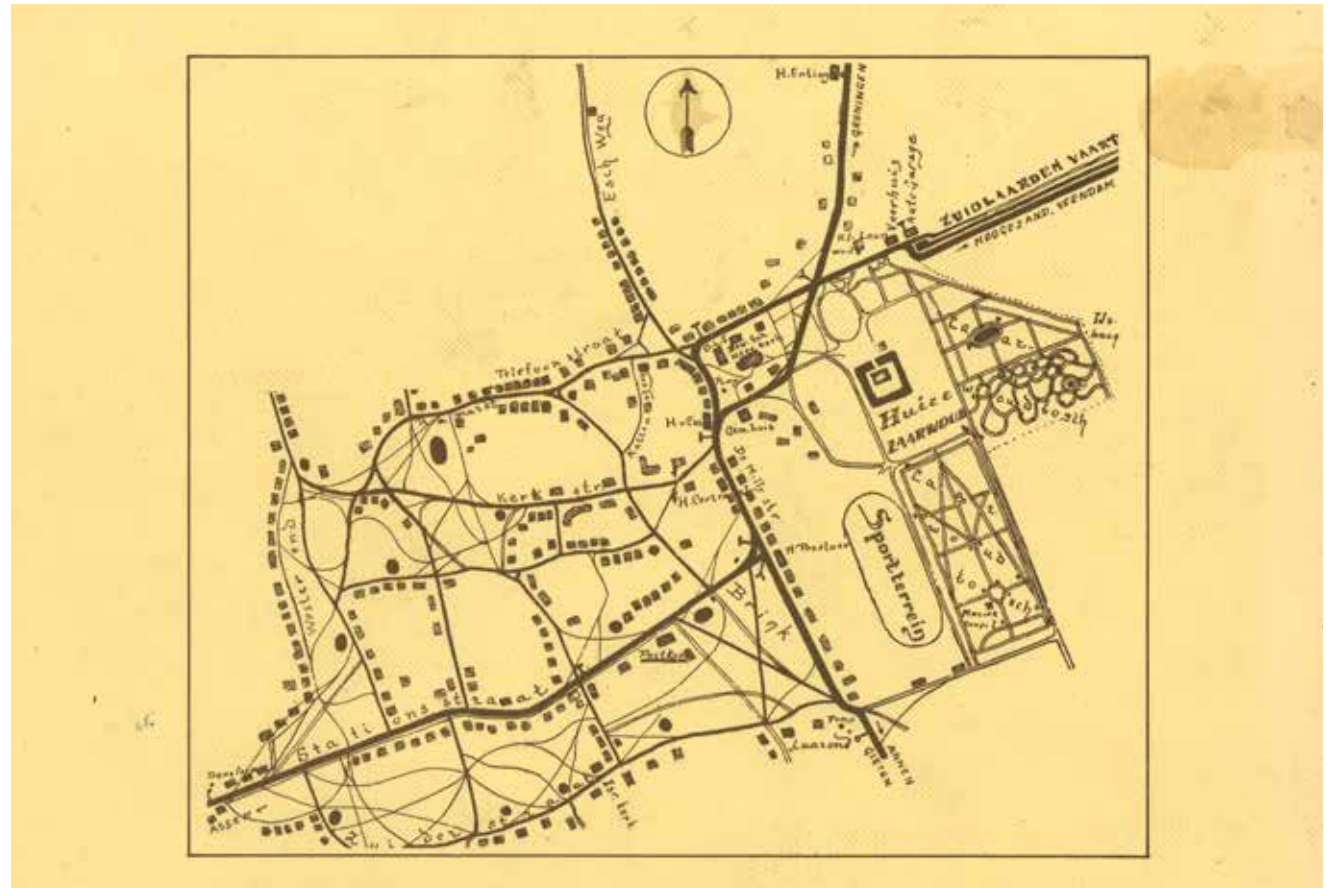
Twee ruimtelijke systemen

Het interessante van dit deelgebied is dat het in opzet en aanleg een heel ander patroon kent dan het oude esdorp. Het esdorp ontstond vanaf de 8e eeuw vanuit de logica van de landbewerking van de essen en het systeem van schapenbemesting op de heidevelden; straatnamen als Esweg en Schapedrift herinneren hieraan. Bij Laarwoud vormt het oude omgrachte huis het beginpunt van een bosaanleg met rechte lanen, direct op de scherpe overgang van zand- naar veengrond, in vaktermen de gradiënt genoemd. Deze twee ruimtelijke systemen in één dorp, waarbij de oude Drentse boerensamenleving raakt aan de 'hoge heren' met hun provinciale functies en nauwe contacten met de Oranjes, maken Zuidlaren als ruimtelijk gegeven uniek. Samen met het deelgebied rond de 13e eeuwse kerk vormt het Laarwoud het vroegere kerkelijk en bestuurlijk centrum van het dorp. De scherpe overgang naar de Koelanden en Osbroeken, het Hunzedal en het Zuidlaardermeer voegt in feite nog een derde sfeer toe aan het organische en formele systeem, terwijl het beekdal van de Drentse Aa aan de zuidwestkant van het dorp en zandverstuivingen bij Zeegse een uniek palet aan landschappen biedt. De exacte stichtingsdatum van

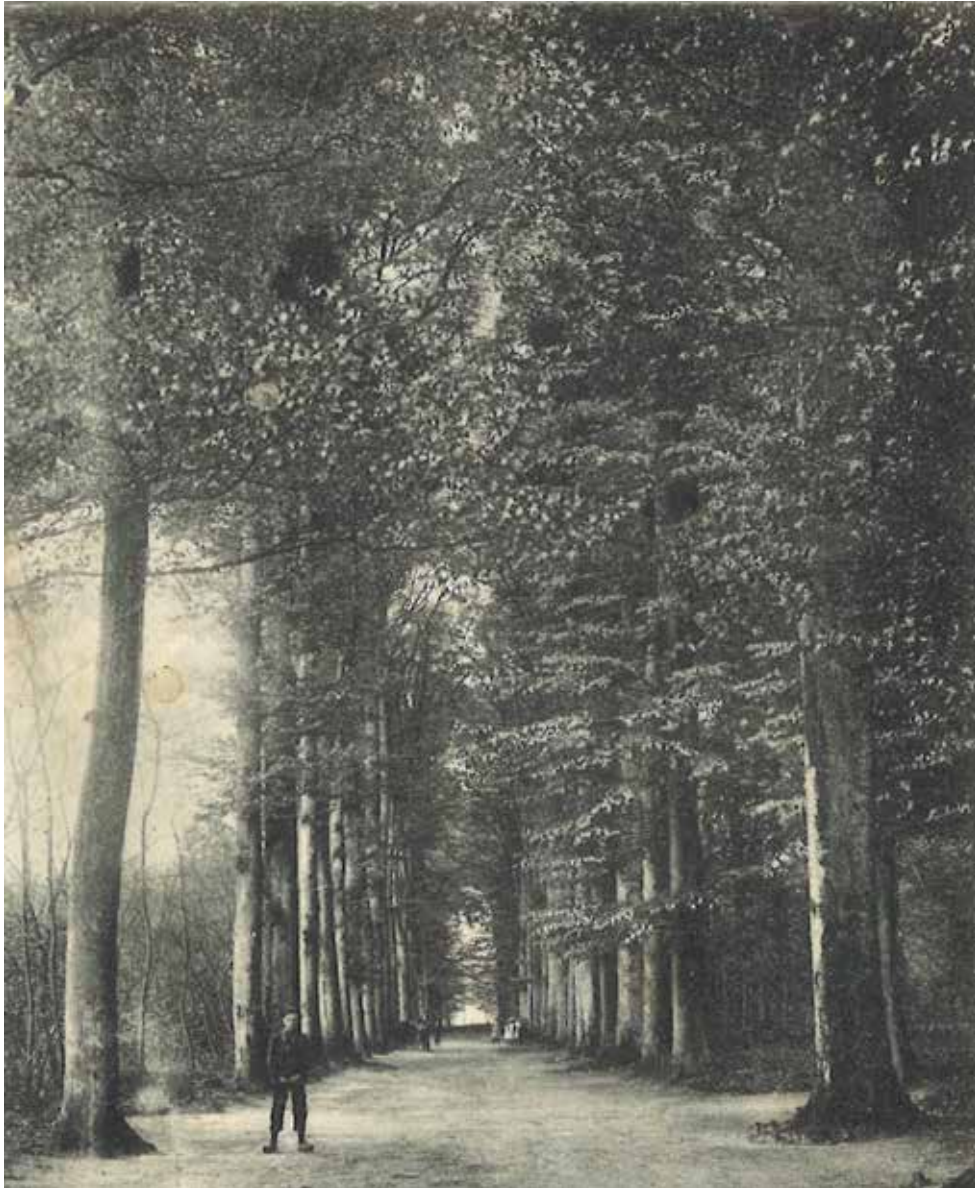
havezathe Laarwoud is niet bekend. Wel weten we dat het huis in de 15e of 16e eeuw is gebouwd als 'omgraven hofstede', dus een versterkte boerderij met omgrachting. Ruimtelijk is de situering zo interessant omdat het huis precies op de grens van zand en veen ligt, op het kruispunt van twee hoofdinvalswegen, maar ook omdat het, komend vanaf Groningen en Hoogezaand, de 13e eeuwse kerk in de schaduw zet. Eerst zag de reiziger havezathe Laarwoud

↓ Zuidlaren aan het begin van de 20e eeuw. Goed zichtbaar is het contrast tussen de informeel gevormde routes van Zuidlaren en de formele aanleg van Laarwoud, maar ook de in de tekst genoemde, vroeg negentiende-eeuwse landschapstuin ten zuiden van de 'vijvertuin'. [Zuidlaren in woord en beeld, 17]

in vol ornaat, waarna de (oude) weg afboog langs het koor van de kerk. Havezathe Laarwoud kwam in 1642 in bezit van de invloedrijke familie Von Selbach, die er ruim een eeuw woonde en in de kerk haar eigen kerkbank had. Het Laarwoudterrein bevatte in die periode een herenhuis met schathuis, (moes)tuinen, bouwgrond en mogelijk al een bos.³⁴

- ↓ Prentbriefkaart van de hoofdlaan van het Laarwoud, z.j. [Collectie S. Matthijssen - Hogen Esch, Paterswolde]

- ↓ Prentbriefkaart met de vijver van Laarwoud in het zijbos, z.j. [Collectie S. Matthijssen - Hogen Esch, Paterswolde]
- ↓↓ Havezathe Laarwoud aan het begin van de twintigste eeuw. De voortuin is ingericht met exotische plantenvakken. [De zeven brinken, 2017]

Oranje chic in Zuidlaren

Laarwoud werd in 1751 gekocht door Alexander Carel baron van Heiden (1709-1776), opper-kamerheer van Willem IV, die sinds 1722 stadhouder van Drenthe, Friesland en Groningen was. Willem IV trouwde in 1734 in Londen met Anna van Hannover, dochter van de latere Engelse koning George II. Toen Willem IV (de Friese tak) in 1747 werd benoemd tot stadhouder van alle Verenigde Gewesten, verhuisde hij naar Den Haag. Bij hun komst naar Den Haag had het Binnenhof 45 jaar leeg gestaan en was het toe aan een opknapbeurt. Er volgde een periode vol kunst en muziek, Anna was scherpzinnig en wetenschappelijk geïnteresseerd – zo verzamelde ze vlinders, mineralen en koralen op het Binnenhof en componeerde ze.³⁵ Van Heiden werd benoemd tot landdrost van het landschap Drenthe. Hij zorgde voor de verlegging van recht van havezathe van Vledderinge naar Laarwoud, zodat hij en zijn nageslacht zitting kregen in de Ridderschap, een van de bestuurscolleges van het gewest. In de Oranjekringen waarin Alexander verkeerde, is het niet verwonderlijk dat hij toegang had tot hofarchitect Anthonie Coulon (1681-1753), die in 1734 aan Huis Ten Bosch had gewerkt met Daniel Marot. Coulon was hofarchitect van de Oranjes in Friesland, en was na 1685 met zijn vader uit Frankrijk uitgeweken naar de Noordelijke Nederlanden. Anthonie Coulon had gewerkt aan de modernisering van het Hof van Leeuwarden en bouwde aan buitenplaats Oranjewoud in Heerenveen en het Prinsessehof. Voor zijn gezin bouwde hij het Coulonhuis in Leeuwarden in 1731. Alexander van Heiden had duidelijk ambitie en liet het rechthoekige huis van Laarwoud uitbreiden met naar voren geplaatste zijvleugels in de vorm van paviljoens. Coulons betrokkenheid blijkt

uit enkele rekeningen voor de levering van allerlei soorten bakstenen. Het is niet overdreven te stellen dat havezathe Laarwoud daarmee verwantschap kreeg met Huis ten Bosch, waaraan Anthonie Coulon in de jaren dertig had gewerkt. Ten tijde van de bouw van de zijvleugels van het huis liet Alexander van Heiden het Achterbos, een park in geometrische stijl, aanleggen. Direct achter het huis lagen vermoedelijk moes- en siertuinen, met een uitzichtbalkon dat over een weiland recht in de hoofdlaan van het eerste geometrisch aangelegde bosdeel keek. Daar lag een zogeheten ganzevoet (patte-d'oie) met dwarslanen. De rode beuken die de ingang van de hoofdlaan nog altijd markeren, stonden vermoedelijk op het begin van deze compositie. Het eerste bos sloot aan op het tweede deel, een sterrenbos met acht straalpaden.

Alexanders zoon, Sigismund van Heiden Reinestein (1740-1806) liet waarschijnlijk het kleinere bos (het zijbos) met de vijver naast het huis aanleggen. Zoals zijn vader een vertrouweling van Willem IV was geweest, werd hij een vertrouweling van Willem V, die Laarwoud in 1777 bezocht. Sigismund was uitstekend opgeleid, een man van de wereld die trouwde met een Utrechtse baronesse en onder meer voor Willem V de tuinen en verbouwingen op Paleis het Loo superviseerde. Bijzonder is dat precies in deze tijd de Engelse landschapsstijl zijn intrede deed, waarbij in plaats van een geometrische aanleg een meer slingerende padenstructuur naar Engelse mode opgang deed. Laarwoud had al in de eerste decennia van de 19e eeuw direct ten zuiden van het vijverbos een aanleg met slingerpaadjes, wat wel eens één van de eerste voorbeelden in Nederland van de Engelse landschapsstijl kan zijn geweest.³⁶ We zien

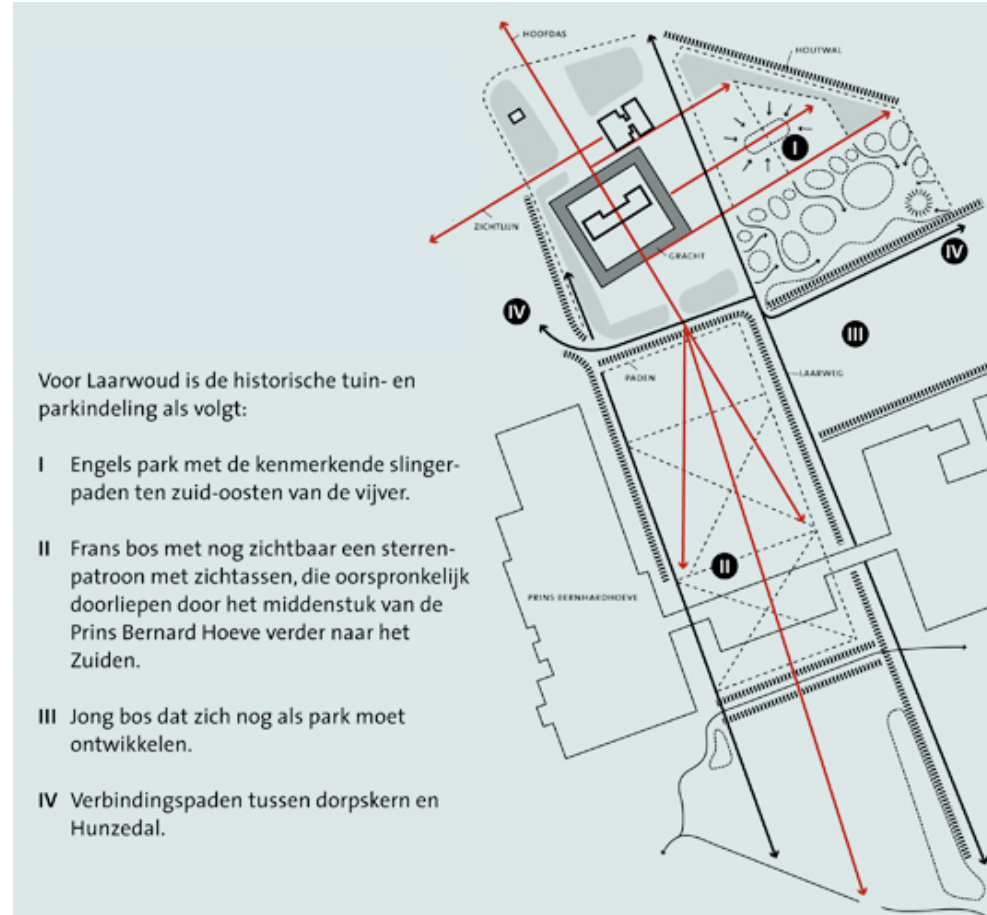
deze aanleg duidelijk op de gedigitaliseerde kadasterkaart van 1830 als een donkergroen gedeelte in het oude veenlandschap.

De derde generatie van Van Heiden Reinestein, Sigismund Jacques (1771-1830) geheten, vervulde ook weer allerlei belangrijke functies, in Drenthe en in Den Haag, onder meer als Tweede Kamerlid en Kamerheer des Konings. De vierde generatie – graaf Louis van Heiden Reinestein (1809-1882) was onder meer burgemeester van Zuidlaren, kantonrechter te Assen en Commissaris van de Koningin in Groningen – en ook weer kamerheer des Konings. Onder zijn bewind vonden er op Laarwoud flinke heraanplantingen plaats. Koning Willem I logeerde in 1818 en 1823 op Laarwoud – heel logisch, vanuit de decennia oude vertrouwensband van de Van Heidens met de Oranjes. Toen Louis in 1882 stierf, erfde zijn neef niet alleen Laarwoud maar ook zijn achternaam. Rond 1885 liet Jhr. Mr. Louis Albert Sigismund Jacques de Milly van Heiden Reinestein (1847-1929) herenhuis 'Klein Laarwoud' op de hoek van de Groningerstraat en de Hunzeweg bouwen. Het werd van 1914 tot 1930 bewoond door Willem Aldershoff, sigarenfabrikant en van 1941 tot 1975 door burgemeester J.H. Roukema. Louis Albert verkocht Laarwoud in 1915 aan de gemeente Zuidlaren. Voordat het in 1958 in gebruik werd genomen als gemeentehuis, werd het verhuurd, deed het dienst als noodverpleeghuis in de oorlog en tehuis voor gerepatrieerde Indië-gangers. Het oude gebruik van de Zuidlaarder bevolking om de pet af te nemen als men het huis voorbijkwam, is vanuit de voornamen bewoners van het huis begrijpelijk.

- ↓ Prentbriefkaart met een vooroorlogse luchtfoto van Zuidlaren, met op de voorgrond Laarwoud, omgeven door volwassen bos.
- ↓↓ Prentbriefkaart van de eikenlaan achter Laarwoud, z.j. [Collectie S. Matthijssen- Hogen Esch, Paterswolde]

- ↓ Schematische weergave van de landschappelijke opzet van het Laarwoud. [Landschapsbeheer Drenthe]

↓ Projectie van de deels verdwenen wegen aan weerszijden van het Laarwoud. [Onderlegger: GM]

Nu we de achtergrond van de twee Laarwoudbossen hebben leren kennen, is het nog van belang te wijzen op twee (inmiddels onderbroken) noord-zuid routes die het gebied structuur geven. Aan de oostkant is dit de Laarweg, doorlopend tot het kruispunt met de Nieuwe Dijk/Ekkelkamp, waar de naam verandert in Lageweg. Parallel aan de Laarweg ligt de De Millystraat, die vanaf de Kerkbrink naar het zuiden aantakte op het oost-westelijk lopende deel van de Laarweg. De Laarweg was een harde overgang. Alles ten oosten daarvan is van na 1977.

- ↓ Luchtfoto van Laarwoud en het sportterrein, 1928. Goed zichtbaar is de jonge bosaanplant in het zijbos. [Aviodrome]
- ↓↓ Luchtfoto uit 1959, met de openbare ULO-school op de kop van het sportterrein. [Aviodrome]

- ↓ Prentbriefkaart van de camping, met op de achtergrond de westelijke bosrand van het Laarwoud, z.j. [Collectie J.A. Fidder]
- ↓↓ Advertentie van de nieuwe camping aan de oostkant van het Laarwoudbos uit het weekblad Oostermoer Noordenveld. [Collectie J.A. Fidder]

Vrijdag 28 maart a.s. gaat te

Zuidlaren

de prachtige

CAMPING

„Het De Ruiters kamp”

officieel open.

Heerlijk gelegen tegen de vrije wandelbossen van Havezathe Laarwoud. Nabij het Zuidlaardermeer, Zwembad en Dorp. Op de Hondsrug tussen Groningen en Assen.

Voor de kampeerders een uniek verzorgingsgebouw met restaurant

Seizoenplaatsen voor caravans en tenten thans reeds te bespreken.

Telefoon voorlopig 05905-1925-1201.

Folders worden op aanvraag gaarne toegezonden.

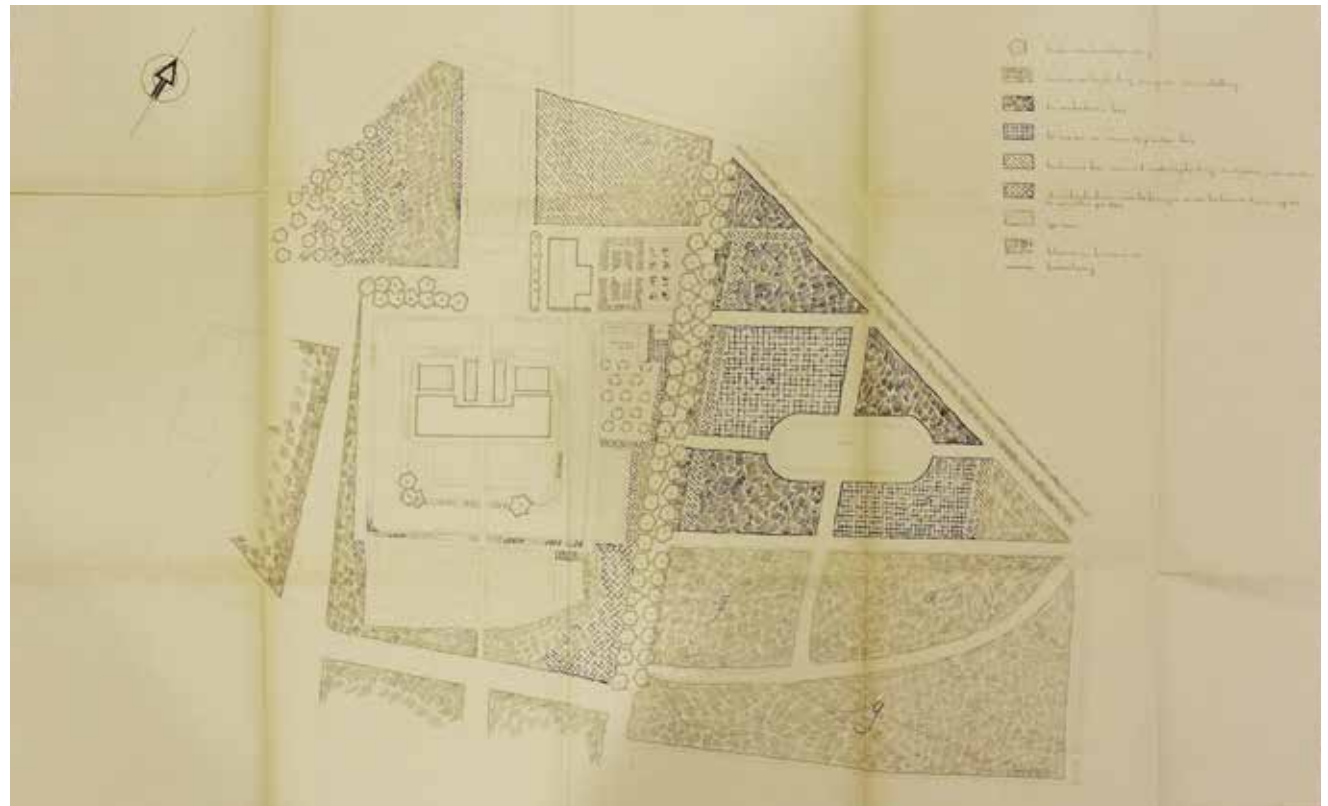
Laarwoud in gemeentebezit: continue ontwikkeldruk

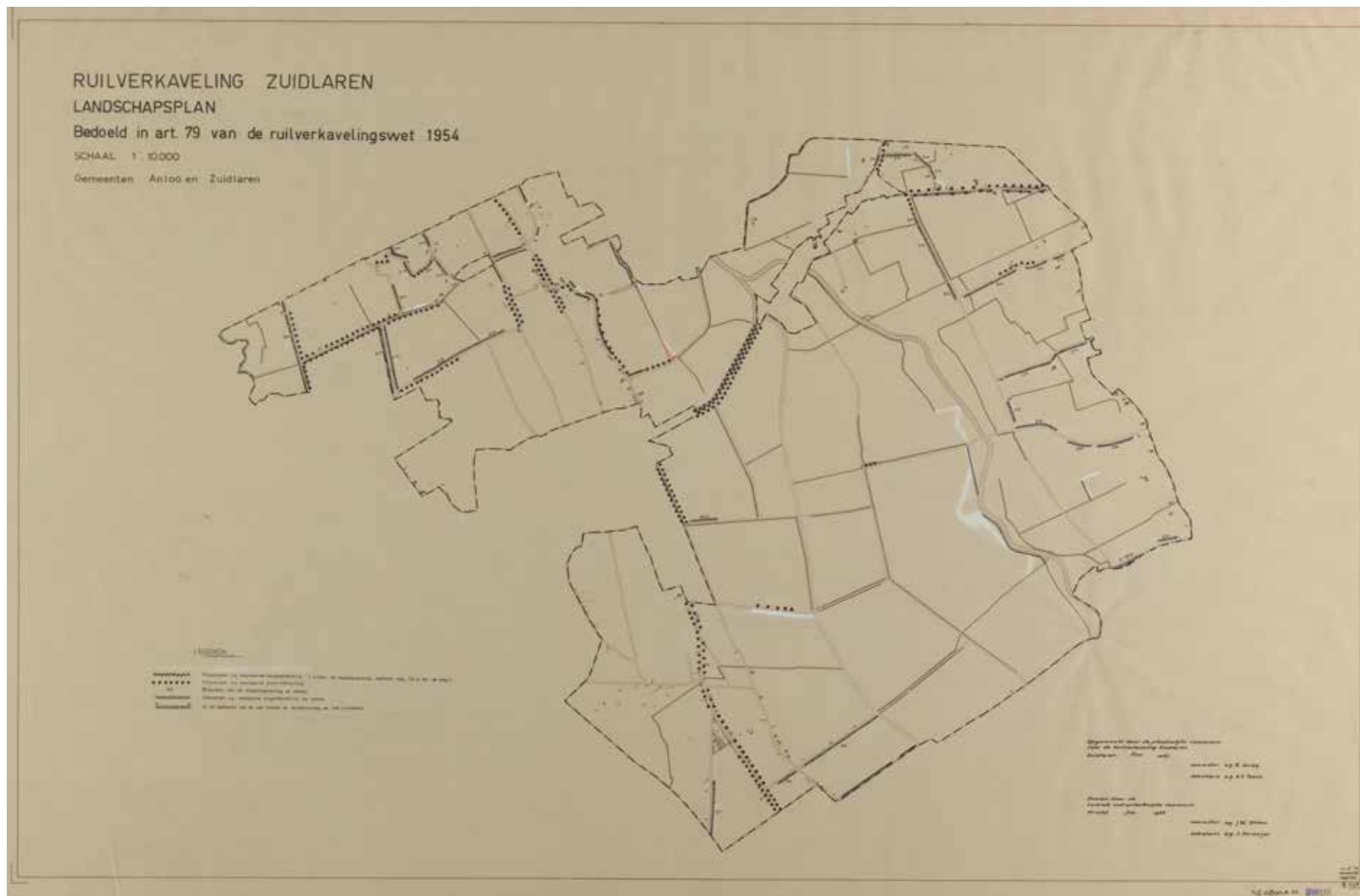
Laarwoud werd in 1915 aangekocht door de gemeente Zuidlaren. Het Laarwoudbos heeft sindsdien verschillende beheersrondes gekend. Een overleg in 1922 met Staatsbosbeheer over de aanleg van een renbaan wordt op grond van de Boswet tegengehouden. De gemeente wil het verwaarloosde bos vervolgens opknappen. In overleg met Staatsbosbeheer wordt niemand minder dan de 'kundig parkarchitect' Leonard Springer ingeschakeld. Springer, ontwerper van vele projecten zoals het Oosterpark in Amsterdam (1891), het Stadspark in Groningen en de Zeeweg in Bloemendaal, schrijft in augustus 1923 dat reorganisatie 'dringend noodig' is. Hij adviseert het uitkappen van opgeschoten hakhout, het wegnemen van afgeleefde bomen, vooral sparren en zilverdennen, het inplanten van schaduwverdragende gewassen als hulst, rhododendron, vogelkers, lijsterbes, meidoorn en hondskers (vuilboom). Een gebied van 2,5 hectare moet 40 cm diep worden omgespit om de grond te verbeteren.

Op een luchtfoto uit 1928 zien we aan de jonge aanplant wat er met Springer's adviezen is gedaan. Intussen zien we op deze luchtfoto weliswaar geen renbaan, maar wel een sportveld, aangelegd pal tegen het Laarwoudbos. In 1931 bouwde gemeentearchitect P. Mekkes de openbare ULO-school aan de De Millystraat, op de kop van het sportveld. We zien de school goed op de luchtfoto uit 1959. In 1961 verhuisde de school wegens groei naar de Julianalaan, de oude school werd een instructiebad voor kinderswemles.³⁷ In 1959 vond er weer groot onderhoud plaats in het zijbos van Laarwoud. Staatsbosbeheer maakte een beheersontwerp waarin elk vak een nummer kreeg.³⁸ In de toelichting gaat het over het vellen van onderdrukte en jonge eiken, het dunnen van beplanting, het planten van 15 hulststruiken, het verwijderen van sparren in de vakken

rond vijver, herplant met eiken en linden, esdoorns, essen, hazelaar, vuilboom, lijsterbes, kardinaalsmuts, hondskers, gelderse roos en hulst. Het is een mooie opsomming die vandaag de dag dienst kan doen als vergelijkingsmateriaal met de huidige toestand. In de Raad wordt instemmend gereageerd op het beplantingsplan, raadsleden praten over de mooie narcissen onder de bomen. Jan Sluiter woonde als bode in het gemeentehuis (Laarwoud) en Harm Stenveld, medewerker bij Gemeentewerken, woonde in het koetshuis.

In de jaren zestig was er meerdere jaren een camping op het sportveld. Toen er behoefte was aan een derde beursshal van de Prins Bernhardhoeve moest dit terrein er plaats voor maken. Het bestuur van het congrescentrum moest een nieuwe plek moeten zoeken voor de camping. Het kampeerterrein werd verplaatst naar de oostkant van het Laarwoudbos, waar nu de manege is, met een gebouw voor gedeelde voorzieningen.

Ruilverkaveling en een nieuw bos op de Koelanden langs de Hunzeweg (1963-1974)

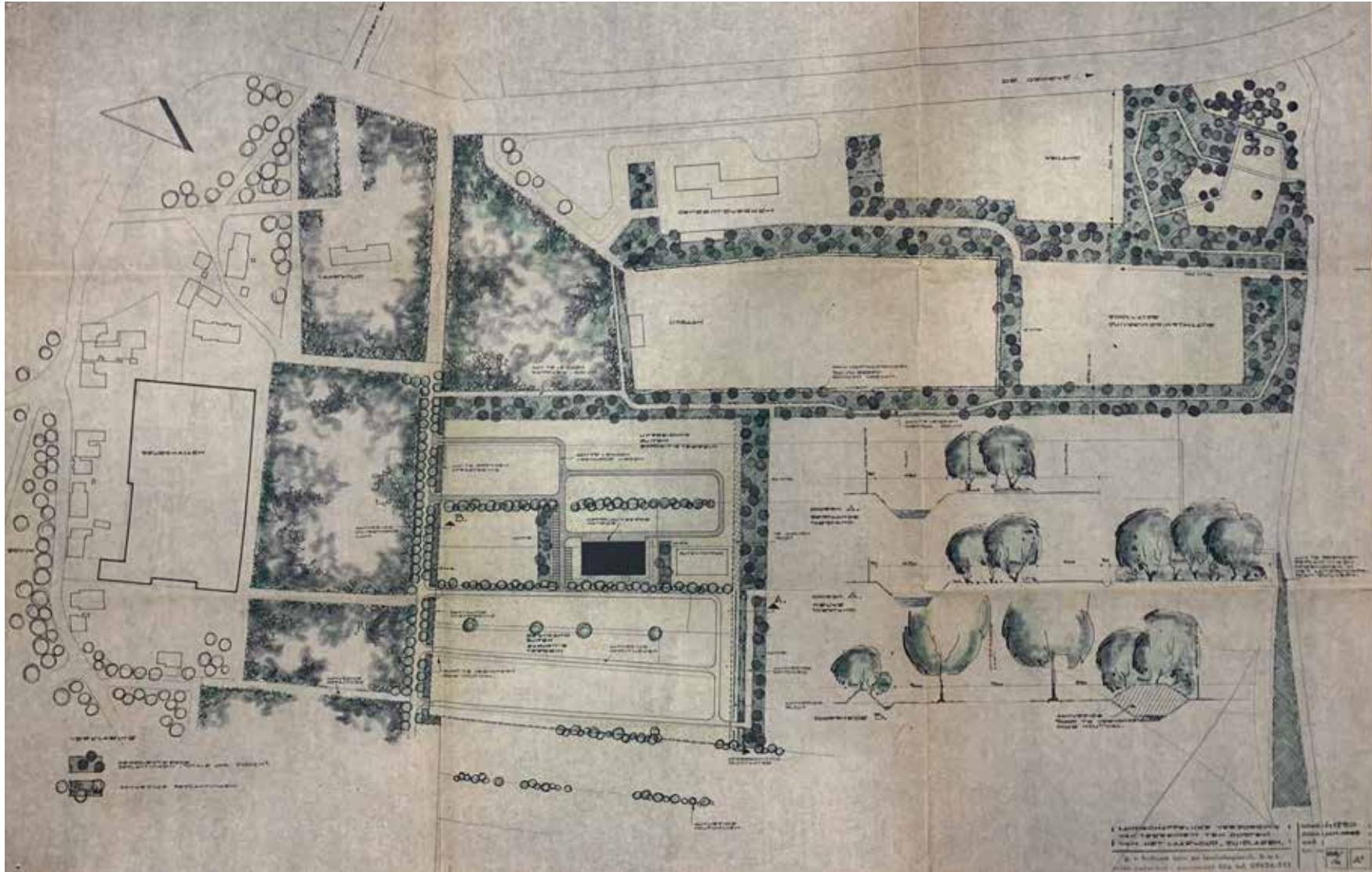
Begin jaren zestig veranderde het agrarische landschap drastisch met de ruilverkaveling Zuidlaren (3550 hectare). Nieuwe wegen zoals de Osbroeken en in Midlaren de Meerweg naar Meerzicht werden aangelegd, de laatste in combinatie met recreatieve functies (strandaanleg). Kavels werden samengevoegd, de ontwatering aangepakt. Vanuit het Staatsbosbeheer mocht landschapsconsulent Harry de Vroome het landschapsplan ontwerpen, als het agrarische belang maar niet teveel belemmerd werd. De Vroome probeerde in de nieuwe grote lijnen de herkenbaarheid van het gebied vast te houden. Het belangrijkste onderdeel van het landschapsplan was het open houden van het stroomdal van de Hunze. Langs de wegen werd daarom geen beplanting ontworpen. Om de overgang van het Hunzedal naar het essenlandschap te markeren, gebruikte De Vroome singels, overhoeken en bosstroken. Ook de dorpsessen werden opengelaten, beplanting werd alleen passend geacht langs de randen. Als aanvulling op bestaande meidoornhagen langs de Groningerstraat tussen Zuidlaren en Midlaren werd vijfhonderd meter meidoornhaag aangeplant.

Bebouwde linten, zoals dat van de Groeve en langs de Tolhuisweg in Midlaren, werden voorzien van laanbeplanting. 'Aangezien het voor blijvend behoud van dergelijke stroken noodzakelijk is, dat deze aan overheid of een publiekrechtelijk lichaam worden toegewezen', aldus de toelichting, 'is in de begroting de grondaankoop

opgenomen.' De kaart vertelt ons slechts zeer summier wat De Vroome's werkelijke bedoelingen waren – richting de calculerende, op landbouwopbrengst gerichte Cultuurtechnische Dienst was het verstandig om zo min mogelijk beplanting te tekenen. De toelichting gaat echter in op enkele bijzondere gebieden, zoals het Tussenwater en het Oudediep, overblijfselen van een vroegere meander van de Hunze, die niet op de kaart staan aangegeven. In het veld is de meander nog altijd herkenbaar door boombeplanting. Het genoemde houtwallenlandschap, nationaal als waardevol en 'onmisbaar als entourage van dit open vlakke, beekdal' beval De Vroome aan als aan te kopen landschapsreservaat. Ook lukte het om nabij Spijkerboor het petgatencomplex te behouden en een aangesloten bosstrook langs de Oostermoerse Vaart te planten. Hier werd landbouwkundig ongunstig gelegen grond van mindere kwaliteit omgevormd tot een 'aantrekkelijk en gevarieerd reservaat [...] hetwelk in dit boomloze gebied ook landschappelijk van grote betekenis is'.³⁹ De totale begroting, inclusief de aankoop van houtwallen, transport en uitvoering kwam uit op 260.000 gulden.

Grote delen van het landschapsplan zijn uitgevoerd en intact gebleven. De beplanting is als gezegd veel rijker dan het landschapsplan aangeeft. In het kader van natuurontwikkeling is het Project Tussenwater inmiddels opgeleverd en vormt het een aantrekkelijke bestemming vanuit (de nieuwe wijk) van Zuidlaren.

↓ Plan voor nieuwe bosaanleg ten oosten van het Laarwoud, door G.R. Hollema, 1968. [DA]

↓ Plan voor nieuwe bosaanleg ten oosten van het Laarwoud, door G.R. Hollema, 1967. [DA]

Een tweede ontwikkeling in het buitengebied werd in 1967 in gang gezet. Het betreft het ontwerp en de aanplant van een nieuw bosperceel langs de Hunzeweg, direct oostelijk van het zijbos van Laarwoud, waar landschapsarchitect G.R. Hollema te Rolde voor werd ingeschakeld.⁴⁰ De ijsbaan alhier kreeg gezelschap van een rioolwaterzuivering en een (niet gerealiseerd) gebouw van Gemeentewerken aan de oostkant van het zijbos, terwijl aan de zuidkant hiervan een manege en expositieterrein voor de Prins Bernhardhoeve gedacht waren. In overleg met de Provinciaal Planologische Dienst en Harry de Vroome van Staatsbosbeheer kreeg de gemeente 25% van de aanlegkosten als subsidie landschappelijke verzorging uitgekeerd. Doel van de nieuwe bosaanleg was, 'deze functies aan het oog te onttrekken en landschappelijke samenhang te maken.' Van grote waarde, aldus de toelichting, is het stukje open weiland langs de Hunzeweg, dat de bosrand markeert. De toelichting spreekt van een 'Voorloper van Laarwoud', die zich landschappelijk zal voordoen als een uitbreiding van Laarwoud. De gehele bosaanleg is in 1974 pas uitgevoerd als 'vergroting van de uitloopmogelijkheden van het wandelbos Laarwoud.' Zo is inderdaad anno 2021 de ervaring: de wandeling door Laarwoud wordt er aangenaam door uitgebreid en het rondje buitenom via de Nieuwe Dijk heeft een mooi contrapunt met de bosbeleving.

Luchtfoto 2004, met de voltooide bosaanplant van het uitloopbos, de Prins Bernhardhoeve met traverse door het Laarwoud en de bewaarde houtwallen. [Aerophoto Eelde]

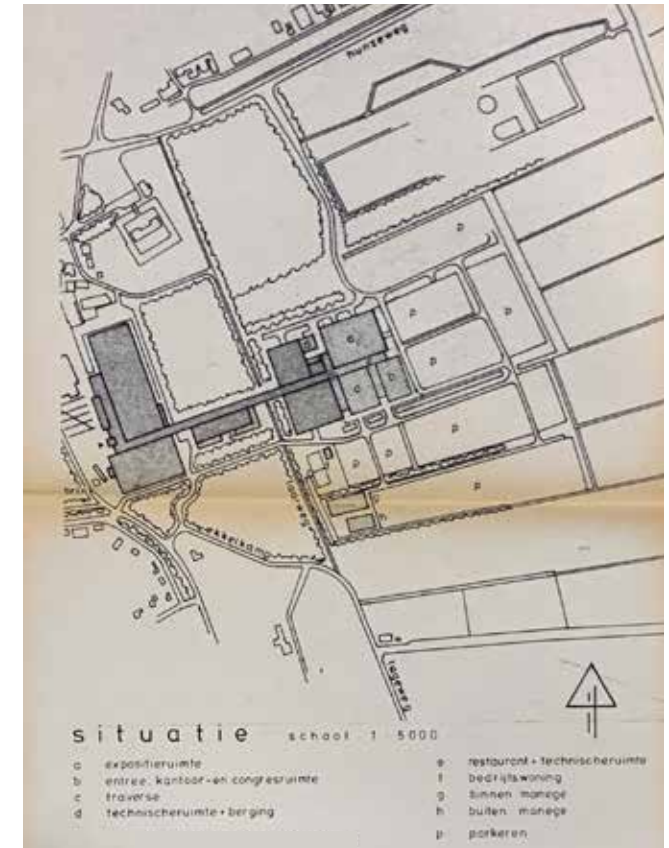
Laarwoudbos: wel en wee

Door de jaren zijn er vele initiatieven geweest om het bos te programmeren met nieuwe functies, de één wat ingrijpender dan de ander. In 1942 werd, om een tracé door de dorpskom te vermijden, een 'verbeterd tracé' van de rijksweg Emmen-Groningen over het erf van havezathe Laarwoud en verder over het sportveld geprojecteerd, daarna over de es richting Midlaren. In 1954 wilde de middenstandsvereniging een mini-Efteling in het Laarwoudbos aanleggen, dat werd uiteindelijk Sprookjeshof bij Huize Entinge. Telkens weer was het burgemeester Roukema die – al dan niet met behulp van natuurorganisaties – het Laarwoudbos wist te redden. Ook de Prins Bernhardhoeve werd aanvankelijk heel zorgvuldig achter de boerderijen aan de Brink Oostzijde en op het de sportveldlocatie, niet te hoog, geprojecteerd door architect Rietveld.

Onder invloed van de landbouwmechanisatie en de beurzen in de Jaarbeurs Utrecht begon er in 1949 een landbouwbeurs op het sportterrein van Laarwoud, in tenten met houten vloeren met drassige omstandigheden. De middenstand hield een verloting en met het geld werd de eerste hal gebouwd. Niemand minder dan architect Gerrit Rietveld (1888-1964) werd gevraagd om de eerste permanente hal van de landbouwbeurs te ontwerpen, op het voormalige sportveld grenzend aan het Laarwoudbos. Rietveld ontwierp een beurshal met entreegebouw van bescheiden hoogte, dat de boerderijenwand aan de oostzijde van de Brink intact liet, zodat de Brink oostzijde het aanzicht, de wand van boerderijen, in eeuwen opgebouwd, behield. G.C. Helbers, directeur van het Drents Museum typeerde de boerderijenwand in 1965 als een 'fraaie bumperbebouwing' naar de beurshallen erachter,

een nog altijd treffende typering. Deze opzet werd echter niet lang volgehouden, de landbouwbeurs vroeg meer en meer hallen. De laatste oude boerderij werd rond 1962 afgebroken en het grote beurs- en tentoonstellingscomplex kon alsnog een opvallende toegang krijgen aan de brinkzijde. Nog weer later werd een ondergrondse parkeergarage in deze oostelijke rooilijn gelegd, zodat er een verhoogd liggend parkeerdeck ontstond dat beplant is met bomen in diepe bakstenen plantbakken. In 1986, toen de spiksplinternieuwe hallen van de Prins Bernhardhoeve afbrandden gaven de provincie Drenthe en de gemeente pardoos toestemming om een traverse dwars door het Sterrebos te bouwen (met daarin een restaurant) en daarachter, in de Osbroeken, nieuwe hallen en grote parkeerterreinen. Ten zuiden van het zijbos van Laarwoud werd een compensatiebosje gepland. De gespannen verhouding tussen het beursterrein en de kwaliteit van het Laarwoudbos loopt als een rode draad door de archieven. Eindeloos zijn de raadsdebatten en archiefstukken over verzoeken om uitbreiding, legalisatie van toch gebouwde onderdelen of parkeerterreinen, voorstellen voor de Brink-Oostzijde. Doorgaans won het beursbelang het van het cultuurhistorische, recreatieve en landschapsbelang.

Heel lang heeft de Prins Bernhardhoeve na de heropening niet bestaan. In 2007 werd het terrein verkocht aan ontwikkelaar Leyten, en na inkrimping en uiteindelijk sloop is het terrein nu in bezit van de gemeente Tynaarlo. Het huis van Laarwoud en het Laarwoudbos werden in 2002 verkocht aan reder R. Wagenborg, die nog altijd eigenaar is. Dat het voormalige beursterrein nu in gemeentebesit is, was een gouden zet. Het biedt een uitgelezen kans om dit deel van het dorp opnieuw aan te hechten aan het oude esdorp.

↓ Wandeling van landgoed Laarwoud over de Osbroeken en Nieuwe Dijk, via de Laarweg terug naar Laarwoud, 31 januari 2021. [SHM]

↓ (Vervolg) wandeling over de Osbroeken en Nieuwe Dijk, via de Laarweg terug naar Laarwoud, 31 januari 2021. [SHM]

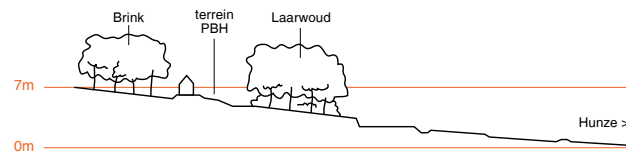
LEGENDA

- Beschermd dorpsgezicht
-
- Grasland
 - Akkerland
 - Bos en boomgroepen
 - Boomranden
 - Hoogtelijnen
 - Water
 - Verharding
 - Bebouwing
-
- Brinken
 - Essen
 - Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
 - Verdwenen landgoed Laarwoud
 - Uitloopgebied Laarwoud (1974)
 - Historische routes
 - Dobbes
 - Houtwallen
 - Monumentale bomen
 - Kastanjes
 - Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
 - Afwisselende rooilijn
 - Verdwenen rooilijn (1920)
 - Rijksmonumenten
 - Provinciale monumenten
 - MIP-objecten
 - Beeldbepalende panden
 - Cultuurhistorische ankerpunten
 - Deels verdwenen historische wegen aan weerszijden van Laarwoud
 - a: as Laarweg
 - b: as De Millystraat
-
- 1 Landschapssequens esdorp ∞ Hunzedal
 - 2
 - 1: Grote Brink
 - 2: Sportterrein/Prins Bernhardhoeve
 - 3: Bos Laarwoud
 - 4: Hunzedal
-
- > Zicht op en beleving van open landschap

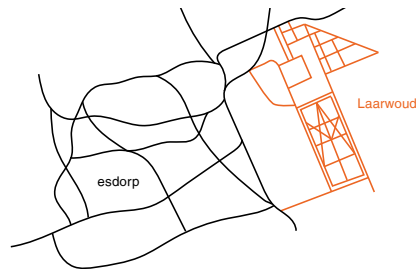
WAARDERING

Landschappelijke en situationele waarden

Laarwoud ligt samen met de Grote Brink en het houtwallenlandschap op de overgang van zandrug naar veengrond, onder andere zichtbaar door het hoogteverschil.

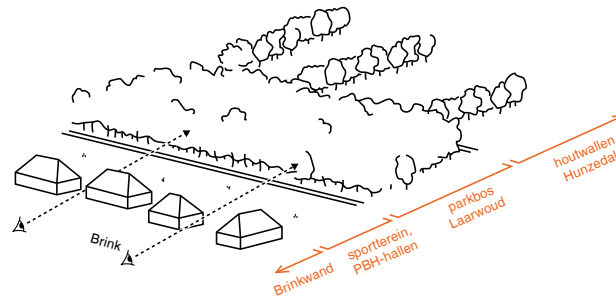

Ter hoogte van deelgebied 3 sluiten de twee ruimtelijke systemen van Zuidlaren op elkaar aan: de organische structuur van het esdorp, gevormd door de eeuwenoude landbewerkingsmethode, en de rechtlijnige tuinaanleg van het chique Laarwoud. Deze overgang valt samen met de gradiënt van zand naar veen.

Meer ingezoomd op deelgebied 3 is de sequens van vier landschappelijke sferen van belang. Achter de (deels verdwenen) geperforeerde wand van Brink O.Z. (1) ligt het open, voormalige sportterrein, later Prins Bernhardhoeve (2). Deze strook hoort bij het dorp. De zichtbaarheid van de dichte bosrand achter deze strook is van belang. De volgende sfeer is het parkbos van Laarwoud (3): dichtbebost, met een formele padenstructuur, maar

onderbroken door de traverse van de Prins Bernhardhoeve. Aan de andere kant van het bos begint het Hunzedal (4). De houtwallen, openheid en het landelijk karakter hier zijn van hoge waarde. De beleving van de openheid van dit landschap vanaf de Laarweg en Ekkelkamp is ook van belang. Het geheel van de vier sferen kent een sterke noord-zuid oriëntatie, evenwijdig aan de overgang tussen zand- en veengrond en versterkt door de (deels verdwenen) wegen en zichtlijnen in de lengterichting van het Laarwoud. Tevens van waarde zijn de drie bossferen aan de noordzijde

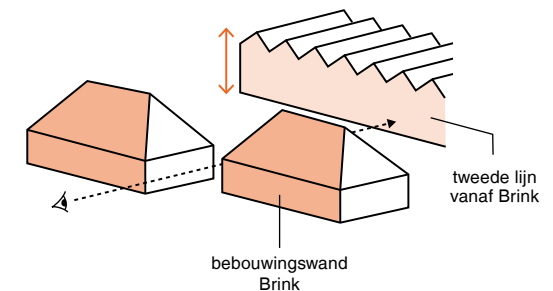
van het deelgebied, te weten de formele tuinaanleg van het zuidbos, de uitbreiding van Laarwoud met landschapsstijlelementen in het zijbos (beide onderdeel van rijksmonument Laarwoud) en het uitloopbos ten oosten daarvan, met een afwisseling van open weiden en bos, aangelegd in 1974. De weilanden aan de noordrand van dit bos zijn ook van waarde, als open en landschappelijke flank van de Hunzeweg.

Het landgoed Laarwoud is een rijksmonument. Te borgen waarden zijn: de verdeling van voorplein, het huiseiland, het zuidbos en het zijbos, de landschappelijk-visuele waarden m.b.t. het dorp en de 18e-eeuwse geometrische parkaanleg met enkele 19e-eeuwse aanpassingen in de landsschapsstijl.

Architectonische waarden

De rijksmonumenten in dit gebied zijn Laarwoud met koetshuis en Klein-Laarwoud aan de overzijde van de Hunzeweg.

Niet meer ervaarbaar maar wel van belang is de wijze waarop de Prins Bernhardhoeve op de tweede lijn lag achter de boerderijenwand, en de wijze waarop het ritme van zadeldaken van de eerste hal aansloot op het daklandschap van Zuidlaren – in vorm, schaal en nokhoogte.

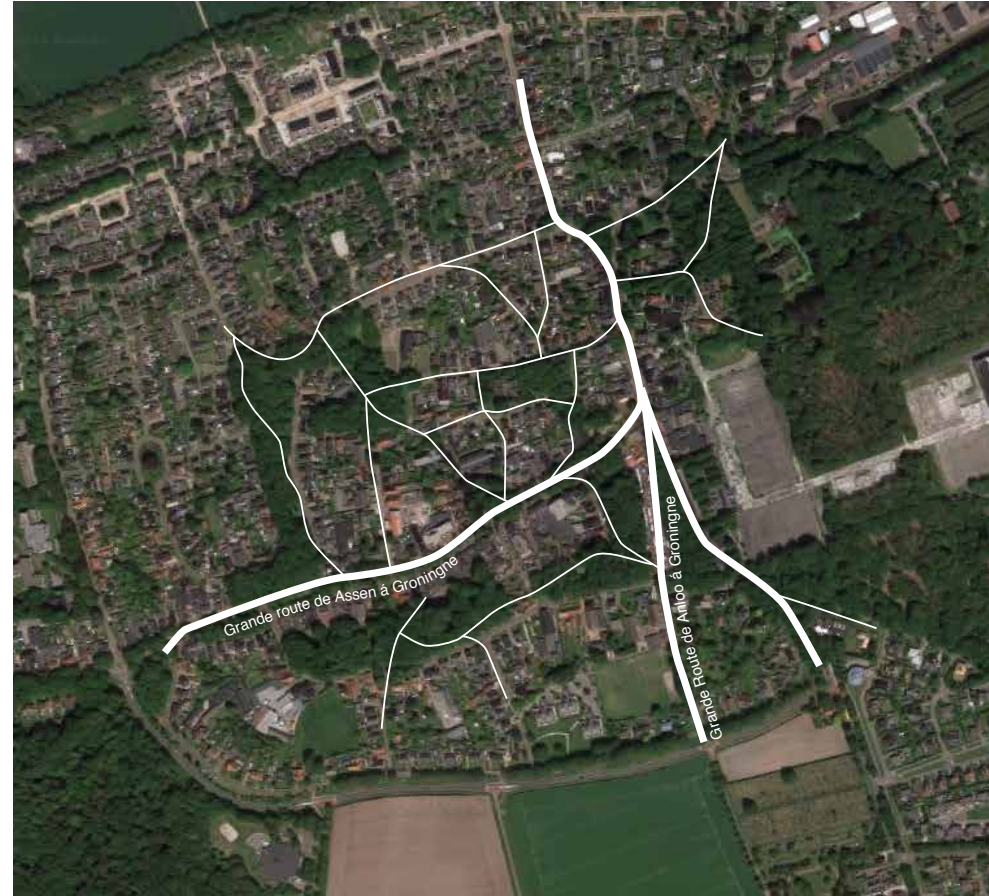
Gebruikshistorische waarden

Laarwoud is van waarde als chique oostflank van het dorp. De allure van het hofleven, de connectie met nationale, provinciale en lokale politiek en de luxe architectuur vormen het tweede systeem in het boerenesdorp.

↓ Kadastraal Minuutplan van Zuidlaren, 1830. [RCE]

↓ De hoofdroutes uit het Kadastraal Minuutplan uit 1830 geprojecteerd op een satellietbeeld van het tegenwoordige Zuidlaren. We zien dat de *Grande route de Assen à Groningne* hetzelfde tracé volgde als de huidige Stationsweg. [Onderlegger: GM]

- ↓ Het begin van de Stationsweg vanaf de Grote Brink. Het postkantoor is hier nog niet gebouwd. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt in 2019. [GM]

- ↓ Een stukje verderop en tien jaar later. Rechts achter de bomen de witte villa van de familie Zondag. Het pand Stationsweg 10 staat er al, maar is nog in gebruik als woonhuis. [De zeven brinken, 2018]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt in 2013. [De zeven brinken, 2018]

- ↓ Rechts achter de bomen de witte villa aan de Stationsweg. Het pand links is herberg Rode Hert. [De zeven brinken, 2018]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt in 2013. [De zeven brinken, 2018]

↓ De paardentram op weg naar Vries. Het huis links, Stationsweg 9, werd bewoond door Esso Johannes Wichers, directeur van de tram en later van de gasfabriek van Zuidlaren. Het huis was in 1894 gebouwd in opdracht van de Tramweg Maatschappij Groningen-Zuidlaren. In 1968 is het pand afgebroken. Rechts van de tram staat B. Bootsema, de conducteur. [*Oud Zuidlaren in woord en beeld*, p. 42]

Tussen 1830 en 1850 ontstond een doorgaande route tussen Zuidlaren en Tynaarlo door het Westerveld. Waar de route naar Assen afboog ter hoogte van de huidige rotonde, liep de weg nu verder westwaarts en stak de Drentse Aa over. Met de opening van het station Vries-Zuidlaren (1870) nam het belang en gebruik van deze route – de Stationsweg – toe en aan de noordzijde van de weg, buiten het dorp, werd een reeks huisjes gebouwd (zie deelgebied 8.3). In dezelfde periode werd de weg tussen Vries en De Groeve via Zuidlaren verhard.

Herenhuisen en chique bewoners

Na de aanleg van de paardentramlijn van Groningen naar Zuidlaren in 1892 kreeg de Stationsweg (die toen nog de 'straatweg naar Vries' werd genoemd) een nieuw karakter. Het werd een lommerrijke laan waar rijke stedelingen en voornamelijk dorpsbewoners hun luxe villa's en woonhuizen bouwden, afgewisseld met boerderijen, winkels en werkplaatsen. Jonkheer Pieter du Peijrou van Bruegel (1852-1891), zoon van een kantonrechter en notaris uit Winsum, liet in 1878 een 'heerenbehuizing met tuintje' bouwen, met drie grote en twee kleine kamers, marmeren schoorsteenmantels, een bodekamer, een ruime kelder, een washuis en 'meerdere geriefelijkheden' aan de Stationsweg 12. Op nr. 9 woonde de tramdirecteur Wichers in een herenhuis dat in 1894 was gebouwd door de Tramweg Maatschappij Groningen-Zuidlaren (zie foto rechts), en daarnaast, op nr. 7, woonde de onderwijzer Engbert Wiering.⁴¹

De huizen werden vormgegeven naar de mode van de tijd en afgewerkt met Jugendstil en Amsterdamse School details. Onder andere de villa's op de kruising met de Hondsrugstraat – woonhuis en houthandel van de familie Zondag die in 1908 het hotel aan de Brink hadden

verkocht – en de Stationsweg 30 (het tegenwoordige notariskantoor) herinneren hieraan. Tussen de boerderijen en woonhuizen kwamen ook winkels, zoals de bakker J. Koops op Stationsweg 13 en de grote wagenmakerij van Dinkla links daarvan, naast de dobbe. Daartegenover, op de plek van de huidige Jumbo, had de familie van Calker een kruidenierszaak op de plek van de vroegere brouwerij van Tiddes en daarnaast werd in ca. 1908 het postkantoor naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters geopend. Verder naar het oosten woonde rechts van de tegenwoordige Vlindertuin omstreeks 1890 manufacturer, paardeslager

en handelaar in galanterieën Abraham Vos, en schuin tegenover, voorbij de Zuiderstraat, kleermaker J. van Hamelen.

Op ansichten van het begin van de twintigste eeuw valt het boomrijke profiel en het groene, informele karakter van de Stationsweg op, met de smalle rails van de paardentram langs de noordrand. De huizen en boerderijen lagen achter een vaak dubbele bomenrij, groene bermen en een smal looppad, op een telkens verspringende rooilijn. De brinken liepen over in het profiel van de Stationsweg.

- ↓ De boerderij van Hamming op de kruising met de Koningstraat (rechts), 1942. [RCE]
- ↓↓ De dokterspraktijk van huisarts C.E. Timmer, op dezelfde plek. [GM]

- ↓ Het 'Rabo-brinkje' gezien vanaf de Hondsrugstraat met rechts het pand van rijtuigmaker Dinkla aan de Stationsweg, op de plek van de huidige speelgoedwinkel, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Hetzelfde brinkje anno 2020. Rechts was vroeger het pand van Dinkla, op de plek van het Rabobankgebouw de boerderij van Leving. [eigen foto]

BEREND BOTJE

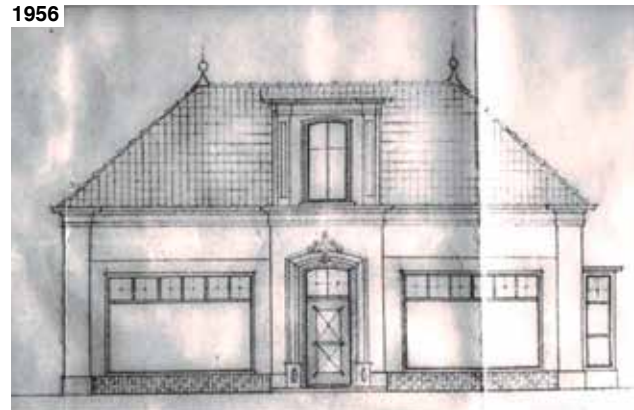
In 1967 werd op het brinkje voor de Rabobank een beeld onthuld van Berend Botje, op initiatief van de Stichting Recreatiebelangen Zuidlaren en ontworpen door dorpsbewoner Willy Pot. In de jaren 90 werd het beeld geteisterd door klein vandalisme en jolige studenten en raakte tijdens de Zuidlaardermarkt in 1995 onherstelbaar beschadigd. Het beeld werd in 2009 vervangen door een bronzen replica met een toevoeging van een boek met de tekst van de eerste twee coupletten van het liedje. Het origineel werd overgebracht naar museum 'De Wachter'.⁴²

↓ Garage Roelfsema aan de Stationsweg 19 (nu: HEMA), z.j. [oudzuidlaren.nl]

↓ Verbouwing van Stationsweg 12 tot winkelpand (afgebeeld is de gevel aan de Verlengde Hondsrugstraat). [De zeven brinken, 2018]
↓↓ De Stationsweg 12, gefotografeerd voor het reclame inventarisatie project in 1995. [GAT]

↓ Stationsweg 16, gefotografeerd voor het reclame inventarisatie project. De voorheen vrije spatie tussen de woonhuizen is bij de winkelruimte getrokken. [GAT]
↓ Stationsweg 26, ook vastgelegd voor het reclame inventarisatie project in 1995. [GAT]

In de loop van de twintigste eeuw ontwikkelde de Stationsweg zich tot een voornamelijk voorzieningenstraat. De boerderij van de familie Hamming op de hoek met de Koningstraat maakte na de oorlog plaats voor de woning en praktijk van dokter Timmer. Tussen de Koningstraat en de Hondsrugstraat opende Geert Roelfsema zijn garage en vervoersbedrijf.

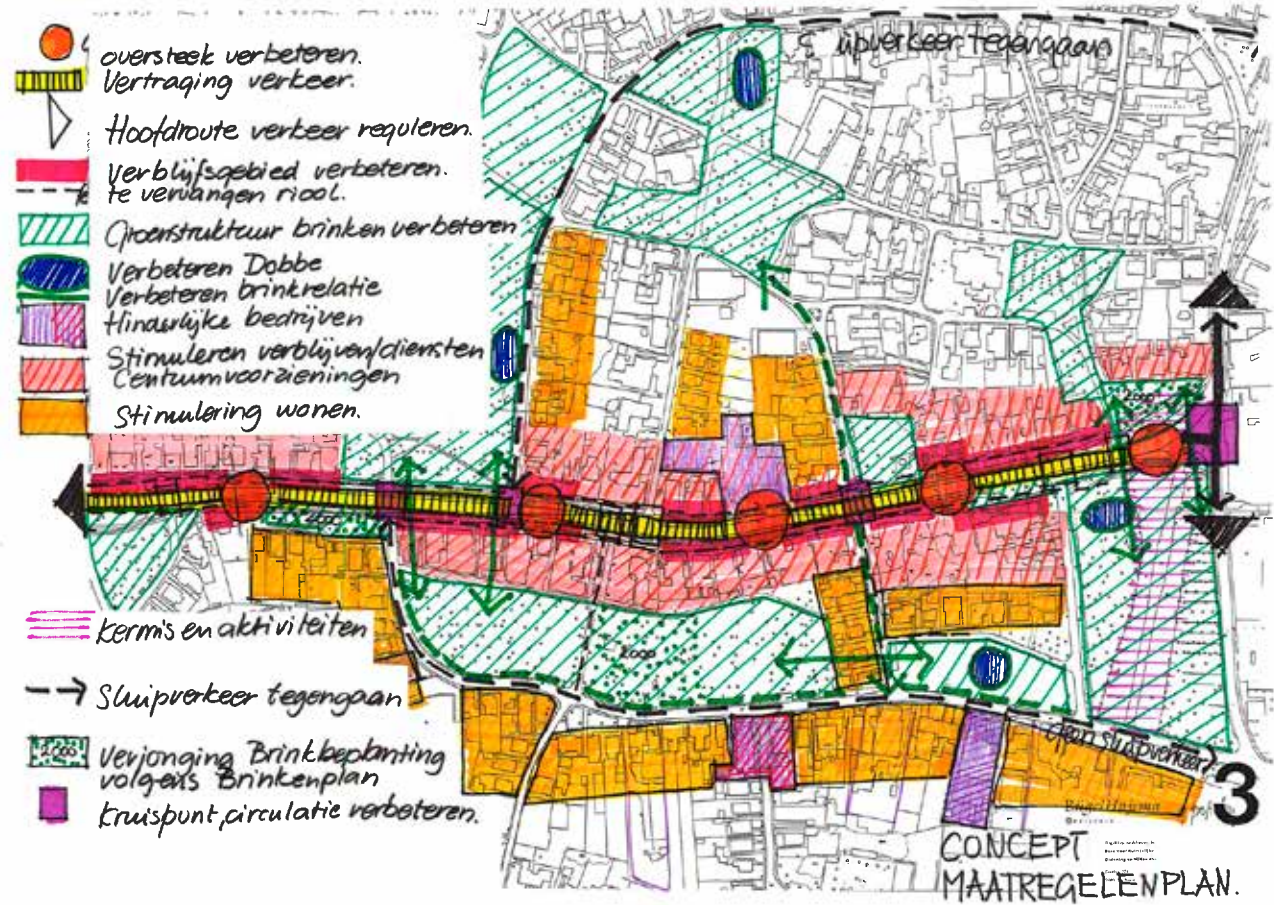
Het winkelgebied - en daarmee ook de toenemende reclame - breidde zich vanaf de Grote Brink uit naar het westen. Ruimtes tussen gebouwen werden bebouwd met winkeluitbreidingen en de voorgevels van boerderijen en woonhuizen voorzien van grote etalageramen. Het herenhuis van Jonkheer Du Peijrou van Bruegel werd in 1956 nog voorzichtig voorzien van nieuwe winkelruiten, maar was ten tijde van het 'reclame inventarisatie project' in 1994-1995 bijna onherkenbaar veranderd (zie de tekening en de foto daaronder rechts).

↓ De doorkijkjes tussen de bebouwing zijn vaak gevuld met tijdelijke constructies, hekwerk en bijgebouwen.

↓ Schets van de nodige maatregelen uit het Herinrichtingsplan Zuidlaren Kom 2e fase, van BügelHajema Adviseurs, 1996.

BEBOUWINGSRANDEN

Noordzijde

De noordzijde van de Stationsweg was tot 1890 schaars bebouwd. Langs de gehele lengte lagen vijf boerderijen, waarvan alleen het huidige restaurant de Vlindertuin nog resteert. Een tweede bouwperiode vond plaats aan het begin van de twintigste eeuw en betrof onder andere de villa van de familie Zondag op de kruising met de Hondsrugstraat, met een grote tuin langs de Stationsweg (zie foto), enkele woonhuizen en winkels nabij de Grote Brink en het wit gestucte huis op de kruising met de Telefoonstraat. Vanaf de jaren 30 breidde deze bebouwing uit naar het westen, met een drietal woningen op de hoek van de Koningstraat. Na de oorlog volgde een derde bouwperiode. Boerderijen werden vervangen en de nog lege kavels bebouwd. De meest recente bebouwing is enkele jaren geleden voltooid op de plek van de garage Roelfsema.

Hoewel de aangrenzende brinken in maat zijn geslonken en ingekapseld door de toenemende bebouwing, vormen het plantsoen bij de Rabobank en de brinken bij Westeind een groene en boomrijke onderbreking van de bebouwingwand.

De Stationsweg richting de Grote Brink omstreeks 1900. Achter het witte hek had familie Zondag (bewoners van de villa links) een houtstek. Duur hout werd in de kelder van het witte huis opgeslagen. Op de plek van het witte hek is nu de nieuwbouw met o.a. de HEMA. De villa bestaat nog (Hondsrugstraat 14). F.A.G. Blöte. [DA]

↓ Boerderijen en winkelpanden aan het begin van de Stationsweg, tegenover het postkantoor. Links een deel van het pand van Dinkla, z.j. [oudzuidlaren.nl]

↓ Garage Roelfsema aan de Stationsweg, in 2008 verhuisd naar Tynaarlo en vervangen voor een nieuwbouwcomplex met o.a. de HEMA. Links op de foto is net het nog bestaande jaren 30 pand aan de Stationsweg 21 te zien. [oudzuidlaren.nl]

↓ De boerderij van J. Schuiling aan het brinkje bij het Westeind, gezien vanaf de Stationsweg. F.A.G. Blöte, ca. 1920. [DA]

↓ Rijtuigmakerij Dinkla op Stationsweg 15 aan het brinkje bij de Hondsrugstraat

↓ De slagerij van Hasper op nr. 9. [De zeven brinken, 2010]

↓ In 1939 opende de familie Mulder een groentezaak op nr. 35. Vanuit de erker verkocht zij later ook ijs van het merk Lich. [oudzuidlaren.nl]

↓ Woonhuis aan Stationsweg 36, anno 2009 bijna onherkenbaar verbouwd tot drogisterij. [De zeven brinken, 2009]

↓ De Stationsweg vanaf de Brink in 1898. Geheel links woonde De Boer, koopman en logementhouder. [GA]

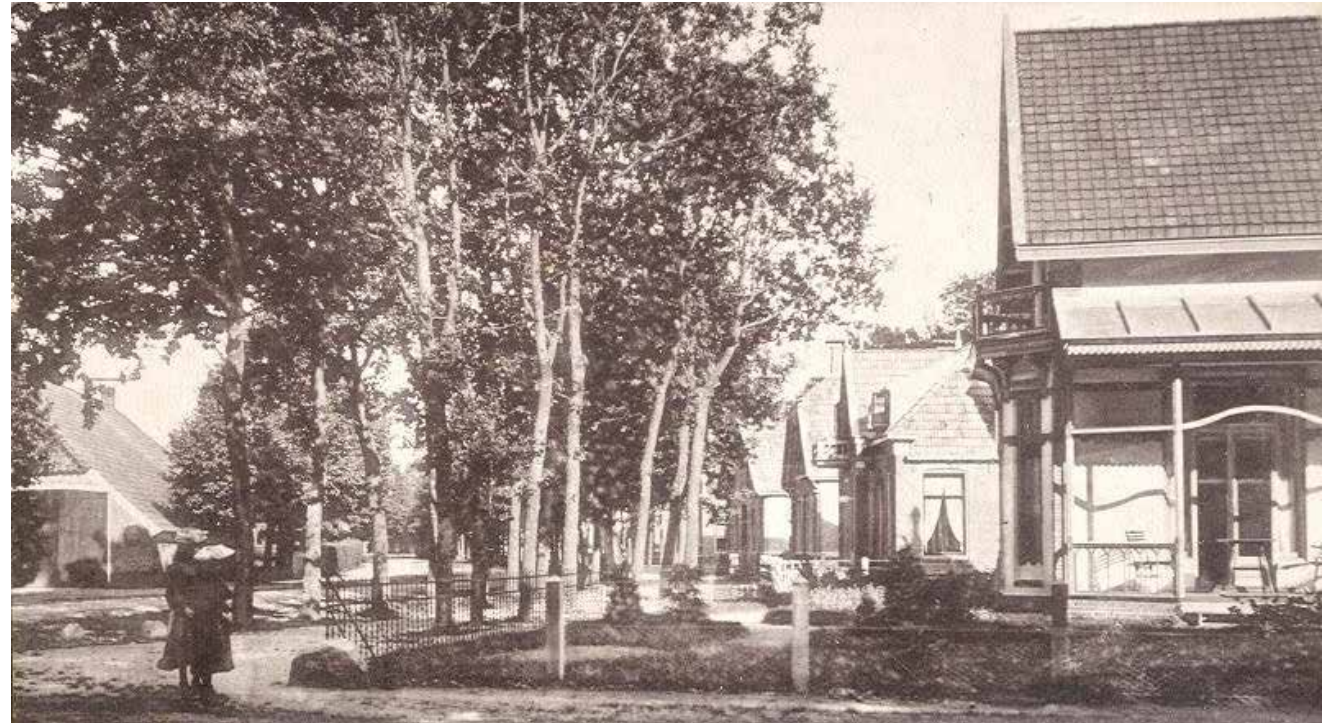

Zuidzijde

Van een bebouwingswand was langs de zuidrand in de negentiende eeuw geen sprake. De Stationsweg liep hier over in de (toen nog veel grotere) brinken langs de zuidrand van het dorp. Na de verharding van de weg en de komst van de paardentram werden langs de zuidrand chique woonhuizen en winkelpanden gebouwd. Het postkantoor (1906-1908), de herenboerderij waar nu restaurant Saponi La Fiera is gevestigd, het woonhuis (nu in gebruik als winkel) op nr. 30 en de villa (nu notariskantoor) op nr. 32 herinneren hieraan.

De zuidwand van de Stationsweg ter hoogte van de kruising met de Zuiderstraat, z.j. Op de voorgrond de villa die tegenwoordig in gebruik is als notariskantoor. [oudzuidlaren.nl]

↓ De winkel en slijterij van Calker in 1915, op de plek van de huidige Jumbo. Op het bord staat: "koloniale waren en gedistilleerd – porselein glas en aardewerk – biscuits chocolade en drops – klompen – touwwerk". [oudzuidlaren.nl]

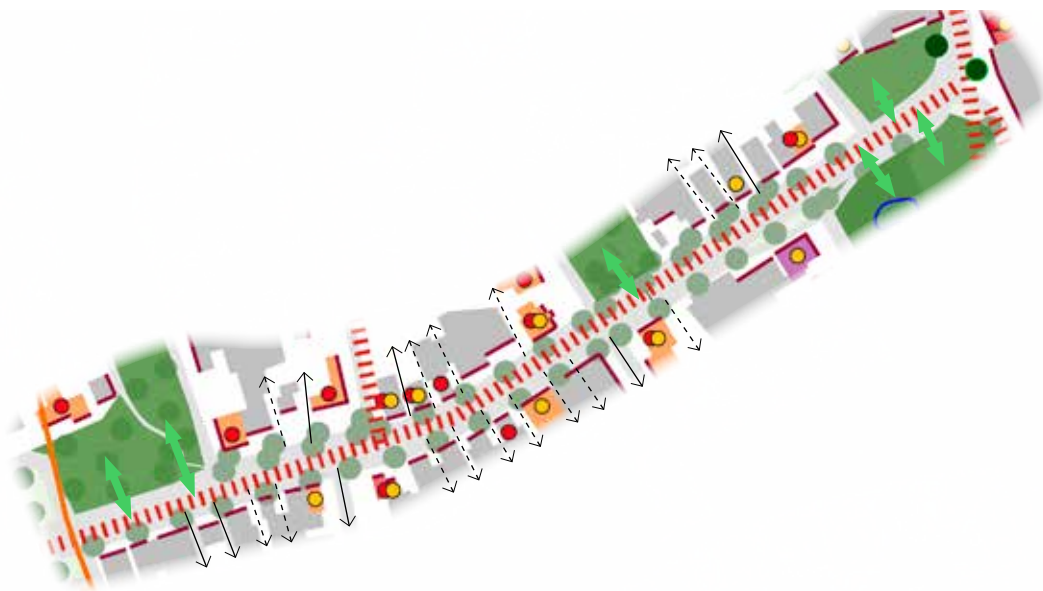

↓ De huizen aan de zuidkant van de Stationsweg, met vooraan de huidige notariswoning. [oudzuidlaren.nl]

↓ Stationsweg 26, 1972. [RCE]

LEGENDA

 Beschermd dorpsgezicht

 Grasland

 Akkerland

 Bos en boomgroepen

 Boomranden

 Hoogtelijnen

 Water

 Verharding

 Bebouwing

 Brinken

 Essen

 Landgoed Laarwoud (rijksmonument)

 Verdwenen landgoed Laarwoud

 Uitloopgebied Laarwoud (1974)

 Historische routes

 Dobbes

 Houtwallen

 Monumentale bomen

 Kastanjes

 Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek

 Afwisselende rooilijn

 Verdwenen rooilijn (1920)

 Rijksmonumenten

 Provinciale monumenten

 MIP-objecten

 Beeldbepalende panden

 Cultuurhistorische ankerpunten

 Ruimtelijke relatie met aangrenzende brinken

 Doorzicht in bebouwingwand

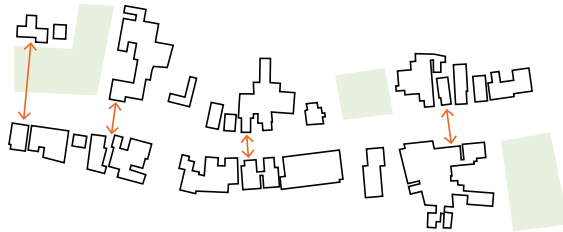
 Verdwenen of bebouwde doorzichten in bebouwingwand

WAARDERING

Landschappelijke en situationele waarden

De Stationsweg is van waarde als eeuwenoude verbinding tussen de routes over de Hondsrug en Rolderrug en de negentiende-eeuwse route van Groningen naar Assen en later naar Tynaarlo.

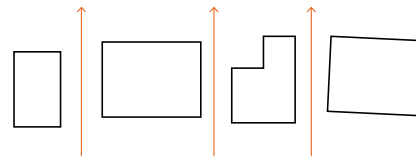
Kenmerkend voor de Stationsweg zijn het groene en boomrijke profiel en de ruimtelijke relatie met de aangrenzende brinken. Ook van belang zijn de afwisselende rooilijnen en profielbreedte, die samen met het lichtelijk bochtige verloop de Stationsweg het kenmerkende en gevarieerde karakter geven.

Niet meer te ervaren maar goed zichtbaar op historische foto's is de informele indeling van het profiel, met het landelijke karakter, de groene berm met rafelige randen, de vaak dubbele bomenrijen, de aparte wandelpaden daarachter en de uniforme materialisatie van de wegen en paden. Met de inbedding van de auto in het profiel (asfalt en parkeervakken) en het uitgebreide bestratingspalet is deze informaliteit en eenvoud gefragmenteerd geraakt en vooral in een lineaire aanleg geperst.

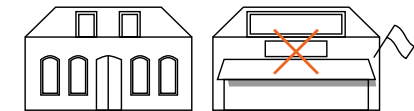
Architectonische waarden

Van belang is de samenhangende doch zeer afwisselende wand van (van oorsprong) losstaande bebouwing, met daartussen smalle en brede doorzichten op de achterliggende brinken. In de loop van de negentiende eeuw zijn deze tussenruimtes op veel plekken dichtgeslibd of bebouwd, maar op een aantal plekken zijn de doorzichten behouden, bijvoorbeeld aan weerszijden van nr. 40 (zie ook waarderingkaart).

Aan de Stationsweg wisselen de negentiende-eeuwse boerderijen, Jugendstilvilla's en wederopbouwhuizen elkaar af. De straat is gedurende 200 jaar geleidelijk gebouwd en kende verschillende functies - een pad tussen de brinken, een route naar het westen, laan met paardentram en chique bewoners en winkelstraat - resulterend in een zeer gevarieerd bebouwingsbestand met verschillende gebouwtypes en bouwstijlen.

Kenmerkend voor de bebouwing zijn het gevarieerde kappenlandschap, de gelede en geornamenteerde gevels en de verticale oriëntatie van de vensters. Deze waarde wordt in toenemende mate verstoord door recente winkelverbouwingen, maar is bij enkele panden bewaard gebleven (zie ankerpunten in de waarderingkaart).

Gebruikshistorische waarden

Samen met Grote Brink en gebied rond de Kerkbrink vormt de Stationsweg het commerciële centrum van het dorp, dat zich in de loop van de vorige eeuw geleidelijk naar het westen heeft uitgebreid.

De Stationsweg spiegelt de ontwikkeling van het dunbevolkte esdorp tot lokaal voorzieningencentrum. In de negentiende eeuw woonden regionale politici en notarissen naast boeren, bakkers en kruideniers. De paardentram bracht allure en luxe naar het boerendorp en gestaag ontwikkelde de Stationsweg zich tot uitgestrekte winkelstraat.

DEELGEBIED 5: ZUIDERSTRAAT EN ACHTEROM

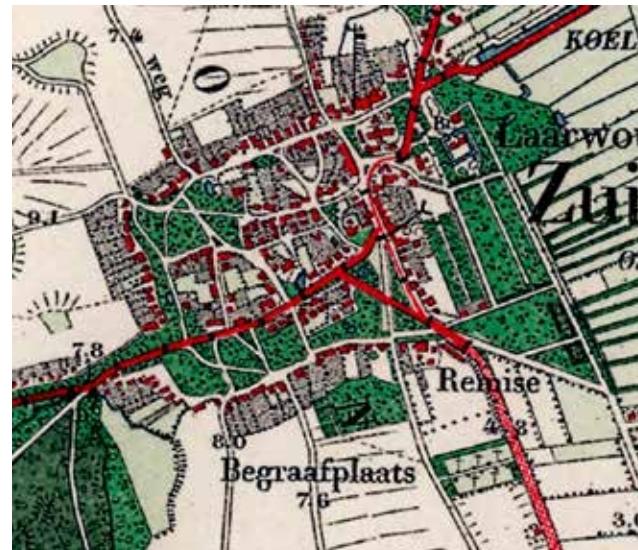
Op de kaart van 1840 zien we heel mooi hoe het dorp Zuidlaren is opgebouwd uit bebouwde 'eilanden' te midden van een door het hele dorp meanderende brinkenreeks. Die brinkenreeks is fenomenaal en geeft het dorp structuur; de monumentaliteit van Zuidlaren ligt niet zozeer in haar bebouwing, maar in haar groenstructuur. Dat had burgemeester Van Kinschot in 1930 goed gezien toen het hem lukte de eigenaren van de brinken te overtuigen hun bezit aan de gemeente te verkopen.⁴⁴ De informele slijtpaden over de brinken, de bestrating met klinkers en de eveneens in klinkers uitgevoerde goten langs de grasvelden op de brinken langs de Zuiderstraat dragen enorm bij aan een informeel en dorps beeld, alsmede de beplanting op de privé-erven. De adviseurs van het bestemmingsplan

Dorpskern Zuidlaren schreven in 1977: 'Een belangrijk aspect van de groenstructuur is, dat de brinken geen op zichzelf staande eenheden zijn, maar dat ze met elkaar verbonden zijn door middel van bomenrijen langs de straten, afzonderlijke groepjes bomen langs de wegen en bomen in voortuinen en op de privé-erven. Daar waar deze groenverbindingen verdwenen zijn, wordt voorgesteld deze weer aan te planten.' Zij continueerden het bouwverbod op de brinken en adviseerde het parkeren onder de bomen met het oog op de druk op de wortels zoveel mogelijk te vermijden.⁴⁵

Van oorsprong lag hier, aan de zuidkant, niet het meest intens bebouwde deel van het dorp; daarvoor moest je aan

- ↙ Zuidlaren op de kaart van Werneke en Brauns, 1840. De bebouwing ligt als eilanden in het doorlopende brinklandschap. [GA]
- ↙↓ Zuidlaren omstreeks 1925. Op deze kaart is mooi te zien hoe de boerderijen aan de zuidzijde van het dorp pal aan het essenlandschap grensden. Nu ligt hier de randweg. [topotijdreis]
- ↓ Zicht op het essenlandschap ten zuiden van het dorp over de Schoolstraat vanaf de Zuiderstraat. [GM]

de noordzijde van de latere Stationsweg, langs de grote Brink en rond De Millystraat zijn. Aan de zuidkant van de huidige Stationsweg lag één bebouwd eiland en een reeks boerderijen langs de kop van de Zuides. De brinkenreeks langs de Zuiderstraat wordt maar op twee plekken door een straat onderbroken. De eerste is de met woningen bebouwde Verlengde Hondsrugstraat. De tweede is de onbebouwde Zuiderlaan die verbinding maakt met de Veldakkerslaan en uitkomt op de Emmalaan, de randweg van de jaren vijftig. Deze randweg doorsnijdt de voorheen landschappelijke overgang tussen de achtertuinen en erven van de boerderijen en de es.

Noordzijde

De noordzijde van de Zuiderstraat heet aan de noordoostzijde Marktstraat. Dit bouwveld wordt gedomineerd door het monumentale postkantoor en de uitgebouwde supermarkt, ooit begonnen in de boerderij van de weduwe Van Calker. Aan de noordwestzijde heet de straat Achterom, omdat de woonhuizen en winkels aan de Stationsweg hier hun achterkanten hebben. Dat het achterkanten zijn is ook wel te zien, de winkels hebben er hun opslag in bergingen gevestigd wat hier en daar tot een tamelijk rommelig beeld leidt. Dat rommelige beeld bestaat al lang, in het bestemmingsplan Dorpscentrum uit 1977 stond al: 'In het algemeen dient er voor gewaakt te worden dat ook achterkanten van winkels of bedrijven, wanneer deze aan een woongebied grenzen, door het slordige karakter van garages, opslag etc. geen negatieve invloed op de woonsfeer hebben.'

Tussen de Marktstraat en het Achterom ligt de Verlengde Hondsrugstraat, waar de bebouwing gekenmerkt wordt door de vele huizen uit de jaren twintig en dertig, gebouwd op kavels gekocht uit de verdeelde markegronden. Ook staat er een groot woonhuis/kantoor, vermoed als boerderij met rieten kap.

- ↓ Het Achterom vanaf Brink Z.Z./Zuiderstraat, 1932. Op de achtergrond het torentje van het Postkantoor aan de Stationsweg. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt anno 2019. [GM]

- ↓ De garages en achterkanten aan het Achterom. [GM]

↓ De oostzijde van het deelgebied. De Grote Brink gaat over in de brinken aan de Zuiderstraat, hier gezien vanaf Brink Z.Z. [GM]

Oostzijde

De oostzijde van het deelgebied Zuiderstraat grenst aan de grote Brink. Hier staat geen bebouwing en is de ervaring van de 'continue groenverbinding' tussen de brinken fantastisch ervaarbaar.

Westzijde

Aan de westzijde van dit deelgebied woonden in 1830 weinig landbouwers, de kavels waren kleiner en er woonden meerdere arbeiders. Ook hier zijn nu kavels met jaren dertig woningen met kap, voortkomend uit de kavelverkoop van de opgeheven marke van Zuidlaren. Het bedrijf Van der Vinne bouwmaterialen heeft aan deze oostzijde van de Zuiderstraat een inrit, die met de overvloedige bestrating het groene beeld enigszins verstoort.

Zuidzijde

- ↙ 17e-eeuwse boerderij aan de Zuiderstraat. Hier was later bakker Harms. [Buma, 1998, p. 52.]
- ↓ Luchtfoto van de brinken aan de Zuiderstraat, in het midden de Verlengde Hondsrugstraat. 1962. Ten zuiden van de boerderijen aan de Zuiderstraat gingen de erven, moestuinen en schuren over in het bouwland van de zuides. [Aviodrome]

Aan de zuidzijde van dit deelgebied lag een doorgaand lint van boerderijen, met een directe overgang naar de akkers van de zuides. In 1830 waren het Sissingh, Karsten, Pelinck, Sikkens, Wuffing, Smeenge, Hoving, Van Rhee en Brands. Een wandeling rond 1900 noemt landbouwers Baarveld, Van Bon, Bruins, Mol, Alberts (tramkoetsier), Hamming, Weitering (voerman), Oosting, Weites (voerman) en Smeenge (later bakker Harms).⁴⁶ Op marktdagen zag het hier zwart van de mensen. Daarom runde de familie Weites, eigenaar van de boerderij tegenover de synagoge, elk jaar een eendagskroeg op de Zuidlaardermarkt. Na de opening om 6 uur 's ochtends trokken de burgemeester, de commandant van de kazerne, de marktmeester en andere autoriteiten naar de boerderij van Pieter en Janna Weites. Weites was een zogenaamde eendagstapper die een vergunning kreeg voor één dag voor de verkoop van koffie, bier en frisdrank.⁴⁷

Het aandeel boerderijen aan de zuidzijde is tegenwoordig veel minder – er staan er nog zes, waarbij de bijna onherkenbaar verbouwde zijn meegeteld. Een belangrijk ankerpunt in dit deelgebied is de synagoge. Op het adres

Zuiderstraat 1 verrees in 1884 een eenvoudig gebouw van baksteen met boogramen en een pannendak. Na de reguliere schooltijd werden joodse jongens hier onderwezen. Burgemeester Jhr. Mr. Louis Albert Sigismund van Heiden Reinestein had, in zijn dubbelrol als voorzitter van het markebestuur, bemiddeld bij de koop van de bouwgrond.⁴⁸ In 1952 waren er plannen om synagoge te slopen, met als argument om de situatie op de brink aldaar

te verbeteren. 'Een hoge waarde kennen wij het pand niet toe', aldus de stukken in het archief. Daar denken we nu heel anders over.

Helaas is er bij het naastgelegen woonhuis recent een aanbouw gemaakt en is de schutting nieuw opgetrokken en uitgebreid, ingrepen die – in het beschermde dorpsgezicht – zowel het aanzicht van de synagoge als dat van de brinkruimte langs de Zuiderstraat aantasten.

- ↓ Boerderij van Jacob Mol, getekend door Frans Jacob IJsserinkhuizen, 1956. [De zeven brinken, 2012]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt. [De zeven brinken, 2012]

1956

2012

- ↓ Boerderij van gebroeders Weites, z.j. [De zeven brinken, 2013]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt. [De zeven brinken, 2013]

z.j.

2013

- ↓ De voormalige synagoge tijdens de Zuidlaardermarkt, 1939. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt, met detonerende erfscheidingen. [SHM]

1939

2021

LEGENDA

- Beschermd dorpsgezicht

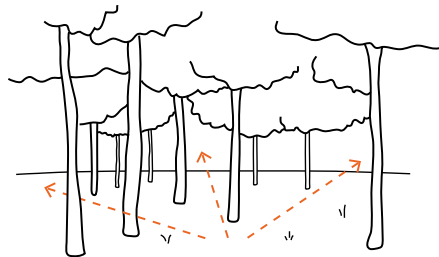
- Grasland
- Akkerland
- Bos en boomgroepen
- Boomranden
- Hoogtelijnen
- Water
- Verharding
- Bebouwing

- Brinken
- Essen
- Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
- Verdwenen landgoed Laarwoud
- Uitloopgebied Laarwoud (1974)
- Historische routes
- Dobbles
- Houtwallen
- o Monumentale bomen
- Kastanjes
- Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
- Afwisselende rooilijn
- Verdwenen rooilijn (1920)
- Rijksmonumenten
- Provinciale monumenten
- MIP-objecten
- Beeldbepalende panden
- Cultuurhistorische ankerpunten
- Doorkijkjes tussen gebouwen
- Verdwenen of bebouwde doorkijkjes tussen gebouwen
- Zichtlijn op zuides en/of binnen de bebouwde kom gelegen velden
- ↔ Ruimtelijke relatie tussen aangrenzende brinken

WAARDERING

Landschappelijke en situationele waarden

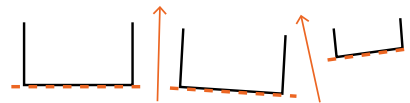
Net als in deelgebied 6 is het authentieke brinkenlandschap hier nog op zijn best beleefbaar. De bebouwingseilanden in het doorlopende brinkenlandschap zijn inmiddels getransformeerd tot aaneengeregen bouwranden en de brinken zelf zijn ingekapseld door de verharde straten, maar de wijze waarop de brinken in elkaar overvloeien is nog goed ervaarbaar. De brinken tussen de Zuiderstraat en het Achterom zijn van waarde als onderdeel van de rand van brinken rond de dorpskern en dragen bij aan het bijzonder groene en landschappelijke karakter van Zuidlaren. Belangrijke elementen zijn de dichte boombepanting, de dobbe bij de Marktstraat, de informaliteit van de olifantenpaadjes en de vloeiende overgang met de Grote Brink. Het bijzondere karakter van 'het dorp als een landschap' is hier optimaal te ervaren met de prachtige tegenstelling tussen licht en donker, zon en schaduw. Mooi te zien op historische (lucht)foto's is de wijze waarop de bebouwing aan de voorzijde vaak vrij in het landschap van paden en brinken stond, zonder (verharde) voortuinen. Van waarde is het groene, landschappelijke karakter van de brink en de aangrenzende voortuinen. Een erfscheiding zoals naast de synagoge past niet in dit beeld.

Op luchtfoto's en kaarten is mooi te zien hoe de achterliggende erven vroeger overgingen in het essenlandschap. Het dorp is inmiddels uitgebreid en bovendien begrensd door een verharde randweg. De zichtlijnen over de Schoolstraat en (een beetje gebogen) over de Oude Coevorderweg op de zuides, en de zichtrelatie met het veld achter de bebouwing op de zuidwesthoek van de Zuiderstraat herinneren aan de ruimtelijke en gebruikshistorische verwevenheid van dorp en land.

Architectonische waarden

De bebouwingseilanden zijn getransformeerd tot aaneengeregen bouwranden van gebouwen uit verschillende periode. De afwisseling van kappen en rooilijnen, belangrijk kenmerk van het informele en landschappelijke dorp, zijn hierbij behouden gebleven. Van waarde zijn de samenhangende en tegelijkertijd gevarieerde bebouwingen, met name aan de zuidzijde van de brinken. Op veel plekken zijn de doorkijkjes verhard, bebouwd of verrommeld, waardoor het karakter van het dorp als landschap - het landschap dat doorloopt langs en achter de bebouwing - wordt verstoord. Aan de noordzijde grenzen de expedities en achterzijdes van de winkels aan de Stationsweg. Van waarde is het informele en bescheiden karakter van de bebouwing aan deze kant van de brinkruimte (let wel: bescheidenheid is niet hetzelfde als verrommeling).

In het gebied ligt één rijksmonument, de synagoge. Enkele boerderijen fungeren als ankerpunten van het beschermd dorpsgezicht.

Gebruikshistorische waarden

De brinken aan de zuidzijde van Zuidlaren vertellen het verhaal van het eeuwenoude esdorp, de marke en de landbewerkingsmethode. Ze zijn van waarde vanwege de verwevenheid met de ontstaan- en gebruiksgeschiedenis van Zuidlaren en als een eeuwenoude samenkomstplek (onder andere belangrijk bij de Zuidlaardermarkt).

↓ De noordwestkant van Zuidlaren, 1882. [DA]

↓ De noordwestkant van Zuidlaren, 1902.

DEELGEBIED 6: WESTEIND EN TELEFOONSTRAAT

- ↓ Grazende schapen op de brink tussen Westeind en Telefoonstraat. [SHM]
- ↙ De dobbe op de brink bij de Kerkstraat. [SHM]

Wanneer we de kaarten van 1830, 1882 en 1902 van deelgebied 6 met elkaar vergelijken valt op dat dit gebied, van Westeind – Koningstraat – Hondsrugstraat naar het noorden via de Kerkstraat terug naar het Westeind – de dunst bebouwde flank van het dorp was en is. In 1830 woonden er aan het Westeind een timmerman, een leerlooier, een schoenmaker, in de Telefoonstraat noordzijde een schaapherder. De bebouwing, met enkele boerderijen maar vooral jaren twintig en dertig woningen, ligt ondergeschikt langs de majestueuze brinkruimte (met twee dobbes) die overal en in alle seizoenen van een groots karakter is. In de zuidoosthoek van dit deelgebied liggen twee dichter bebouwde velden; dat is op de kaart van 1902 ook al duidelijk te zien.

Westzijde

Om met Stationsweg 39 (nu restaurant de Vlindertuin) te beginnen: dit is een onmiskenbaar ankerpunt in dit deelgebied. Een grote Saksische boerderij voor twee gezinnen stond hier aan de rand van het Westerveld. Verderop langs het Westeind, op nummer 2 en nummer 22, staan nog twee kleinere voormalige boerderijen. Westeind 2 is een zogenaamd Deens boerderijtje, gebouwd door kapitein Harmannus Drenth (1824-1905).⁴⁹ Er stonden er in totaal zeventien in het dorp, allemaal door Drenth gebouwd. Hij voer met zijn schip de Morgenster veel op de Oostzee en telkens als hij geld had gespaard, liet hij weer een boerderijtje naar Deens model bouwen. Verder is deze bebouwingswand harmonieus en terughoudend, met bebouwing die in toon en volume op elkaar lijkt afgestemd. Verderop langs het Westeind is met de Marijkelaan een verbinding gemaakt met de naoorlogse uitbreiding rond het Beatrixplein. Westeind 16 en 20 markeren de hoeken van de Marijkelaan en zijn fraaie naoorlogse woonhuizen. Ook de Groenkamp is een 'doorsteek' richting het Beatrixplein, met op elke hoek een naoorlogse bungalow. Aan de overkant van de brinkruimte ligt de Telefoonstraat, die begint bij de Stationsweg en met een grote boog nabij Laarwoud weer uitkomt. Het beeld van deze wand komt overeen met die van het Westeind, dat wil zeggen vrijstaande woningen met een open beeld, met op de hoek van de Stationsweg het fraaie pand van voormalig groenteman Sikkens, een absoluut ankerpunt. De parkeerplaats van de voormalige Albert Heijn detoneert maar is functioneel.

- ↓ Boerderij waar tegenwoordig de Vlindertuin is gevestigd aan de Stationsweg 41, foto gemaakt in 1972. [RCE]
- ↓↓ Boerderij aan de Telefoonstraat 45, rijksmonument. [GM]

- ↓ Deens boerderijtje aan het Westeind 2. [GM]
- ↓↓ Parkeergarage van de voormalige Albert Heijn aan de Telefoonstraat. [GM]

Noordzijde

Aangekomen aan de noordzijde van het Westeind komen we bij de Telefoonstraat en de kop van de Schutsweg, de eeuwenoude weg over de es. De bebouwing langs de noordzijde van de Telefoonstraat vertoont eenzelfde harmonieus en terughoudend beeld als langs het Westeind, met op nummer 45 (rijksmonument) en 43 fraaie boerderijen. Op de hoek met de Schutsweg ligt een minuscule huisje (provinciaal monument), waar de familie Timmer decennialang woonde. Voorvader Geert Timmer, gestorven in 1888, was in dienst bij P.A.G. de Milly. Mogelijk dat De Milly's voor huisvesting hebben gezorgd met dit huisje.⁵⁰ Het huisje is een ankerpunt in dit deelgebied. Nummer 33 en 25 zijn fraai verbouwde boerderijen. Op de kop van de Koningstraat, op nummer 12, ligt de winkel van Tissingh, doorgroeid vanuit een vroegere smidse.

Het veld tussen Middenstraat en Kerkstraat is overwegend fraai van bebouwing. Heel mooi grenst de bebouwing aan de Brink, met op Hondsrugstraat 5, hoek Middenstraat, een mini-brinkje en een prachtige boerderij, ankerpunt. Verderop aan Middenstraat 7 ligt nog zo'n juweel. Rondom het bouwveld gelopen zien we enige naoorlogse aanheling aan de zijde van de bibliotheek en de boerderij annex hovenier van Kammer, die met het sortiment van zijn weliswaar keurige (vijver)tuinaanleg de brinksfeer enigszins teniet doet.

- ↓ Zicht op de Kerkstraat vanaf de brink bij de Koningstraat, z.j. [Oud Zuidlaren in woord en beeld]
- ↓↓ Zicht vanaf hetzelfde punt anno 2016. [GM]

Zuid-oostzijde

↙ Boerderij op de hoek Koningstraat/Hondsrugstraat, 1972. [RCE]
↓ Foto van hetzelfde punt, anno 2016.

De zuid-oostzijde van dit deelgebied wordt gekenmerkt door twee dicht bebouwde velden, tussen de Telefoonstraat en de Koningstraat en tussen de Koningstraat en de Hondsrugstraat. Deels worden deze straatwanden beschreven in de deelgebieden Stationsweg (4) en Telefoonstraat/Middenstraat (7). De Koningstraat wordt gekenmerkt door vrijstaande woonhuizen, het Groene Kruis gebouw en een fraaie verbouwde boerderij op nummer 4.

Tevens is hier goed ingepaste recente sociale woningbouw gerealiseerd. Aan de noordzijde de Koningstraat aan de brinkruimte, met de grote boerderij op de hoek van de Koningstraat/Hondsrugstraat (Hondsrugstraat 26) als onbetwist ankerpunt. De samenhang met de boerderijen aan de Koningsdwarsstraat 2 en 8 is heel fraai aan deze zijde.

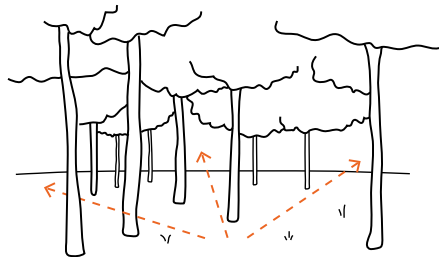

LEGENDA	
	Beschermd dorpsgezicht
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbles
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten
	Doorkijkjes tussen gebouwen
	Verdwenen of bebouwde doorkijkjes tussen gebouwen
	Ruimtelijke relatie tussen aangrenzende brinken

WAARDERING

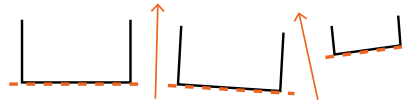
Landschappelijke en situationele waarden

Het authentieke brinkenlandschap is aan deze zijde van het dorp op zijn best beleefbaar. De brinken vloeien in elkaar over door het doorlopende bladerdak van de bomen en de historie van het esdorp is voelbaar bij de grote dobbes en de boerderijen langs de brinkranden. Er grazen zelfs nog schapen. De brinken tussen de Telefoonstraat en het Westeind zijn van van waarde als onderdeel van de rand van brinken rond de dorpskern en dragen bij aan het bijzonder groene en landschappelijke karakter van Zuidlaren. Het bijzondere karakter van 'het dorp als een landschap' is hier optimaal te ervaren met de prachtige tegenstelling tussen licht en donker, zon en schaduw. Mooi te zien op historische (lucht)foto's is de wijze waarop de bebouwing aan de voorzijde vaak vrij in het landschap van paden en brinken stond, zonder (verharde) voortuinen. Van waarde is het groene, landschappelijke karakter van de brinken en de aangrenzende voortuinen.

Architectonische waarden

In dit deelgebied liggen nog enkele prachtige, karakteristieke boerderijen, georiënteerd op de brinken. Daartussen zijn woonhuizen uit verschillende bouwperiodes ingepast, waarbij de kenmerken van de brinkenbebouwing behouden zijn gebleven: de afwisselende rooilijnen en kappen, de losstaande volumes met ruimte ertussen die doorkijkjes biedt op de achtertuinen.

In het gebied ligt één rijksmonument, de boerderij de Telefoonstraat, en één provinciaal monument, het kleine huisje aan de Schutsweg. Enkele boerderijen fungeren als ankerpunten van het beschermd dorpsgezicht.

Gebruikshistorische waarden

De brinken aan de westzijde van Zuidlaren vertellen het verhaal van het eeuwenoude esdorp, de marke en de landbewerkingsmethode. Ze zijn van waarde vanwege de verwevenheid met de ontstaan- en gebruiksgeschiedenis van Zuidlaren.

- ↓ Kadastraal minuutplan, 1830. De tegenwoordige straatnamen zijn aangegeven t.b.v. de leesbaarheid. [RCE]

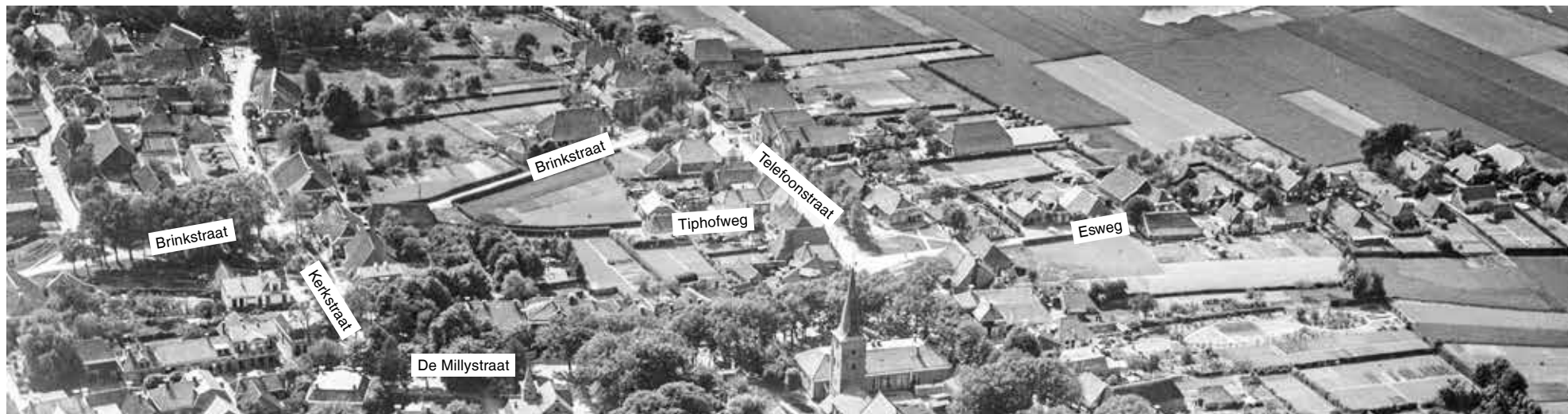
- ↓ De Kerkstraat in 1961, met rechts enkele cichoreihuisjes en daarachter (met de kleine dakkapel) de zijgevel van de cichoreifabriek. Op deze plek staat nu de openbare bibliotheek. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 35]
- ↓↓ De Telefoonstraat gezien naar het westen. In aanbouw op de achtergrond is de smederij van Folkers, ca. 1910. [De zeven brinken, 2014]

DEELGEBIED 7: TELEFOONSTRAAT, KERKSTRAAT EN MIDDENSTRAAT

Luchtfoto van het deelgebied, 1928. [Aviodrome]

De tracés van de straten in dit gebied – Telefoonstraat, Kerkstraat, Middenstraat, Brinkstraat, Tiphofweg (vroeger ‘Kattensteeg’) en de Hondsrugstraat – bestonden al in 1830, al zij het met een meer landschappelijk, minder gestroomlijnd profiel. Op kruisingen verbreedden de paden of lagen kleine brinkjes. De oostzijde van het deelgebied, tegen de Kerkbrink, was relatief vol bebouwd. Net als elders in het dorp woonden er vooral landbouwers, maar ook bakker Strating op de kruising met de Esweg en schoenmaker Eggens ten noorden daarvan. Op Telefoonstraat 7 woonde kleermaker Lucas Onstede, verderop paardekoper Freek van Dalen en op de westhoek van de kruising van de Telefoonstraat en de Tiphofweg ‘medisch doctor’ Peter Everhard Pruissen. Het gebied rondom de huidige bibliotheek was in bezit van landbouwer Frederik Eefting, die een grote boerderij bezat op de oostkop van het terrein, aan de Brinkstraat.⁵¹ De westzijde

van het deelgebied was schaarser bebouwd. Hier stonden enkele boerderijen, omgeven door erven, tuinen en brinkruimte. Het begin van de Telefoonstraat groeide in de loop van de negentiende eeuw tot een belangrijk voorzieningencentrum in het dorp. Hier woonden kleermakers, een slager en zelfs een waarzegster. Aan de Middenstraat en Kerkstraat lagen vooral boerderijen, met op de plek van de huidige bibliotheek een cichoreifabriek (zie volgende pagina). Het gebied tussen de Kerkstraat en Telefoonstraat, aan weerszijden van de Tiphofstraat en Brinkstraat, was grotendeels onbebouwd en in gebruik als tuin of erf, omkaderd door groene heggen. In de jaren 30 en na de oorlog werden ook deze straten bebouwd. Aan het begin van de twintigste eeuw maakten de boerderijen aan het begin van de Kerkstraat en aan de Hondsrugstraat plaats voor enkele woon- en herenhuizen,

nabij de chiquere sfeer van de Stationsweg en de De Millystaat (de route van de paardentram). Zo liet Geert Eggens (1883-1956), de gemeentesecretaris van Zuidlaren, de met baksteenornamenten versierde, witte villa op Hondsrugstraat 16 bouwen.⁵² Ook daarnaast, op nummer 18 en 20, werden rijk geornamenteerde herenhuizen gebouwd. In 1969 opende de bisschop van Groningen naast deze herenhuizen, op de hoek van de Hondsrugstraat en de Middenstraat, de Maria ten Hemel Opgenomen kerk. Het ontwerp, met opvallend hoog zadeldak en houten gevelafwerking, was van architectenbureau Nieman & Steeneken, die in dezelfde periode onder andere de Technische School (nu het Penta-gebouw van het Nassaucollege) in Assen ontwierpen. In 1995 werd de kerk bijna onherkenbaar verbouwd, met een naar voren geplaatste voorgevel en nieuwe puien.⁵³

- ↓ De Maria ten Hemel Opgenomen kerk aan de Hondsrugstraat 24, waarschijnlijk kort na de opening in 1969. De kerk bestaat nog maar is bijna onherkenbaar verbouwd. [reliwiki.nl]
- ↓↓ De kerk na de verbouwing van 1995. Foto 2018. [GM]

- ↓ Het gesaneerde terrein tussen de Brinkstraat, Middenstraat en Kerkstraat, vroeger de cichoreifabriek. De bibliotheek is nog niet gebouwd. 1972. [RCE]
- ↓↓ Brinkachtige inrichting van het gebied rondom de bibliotheek, 2020. [SHM]

↓ Luchtfoto van het deelgebied uit 1978. Goed te zien is hoe de bibliotheek in brinkachtige omgeving centraal in het gebied ligt. Ook de katholieke kerk is omcirkeld. [Aerophoto Eelde]

↓↓ De bibliotheek naar ontwerp van Hans Morshuis. [SHM]

De brinken van Zuidlaren lagen aan de oost-, west- en zuidzijde; in het noordelijk deel van het dorp waren de erven en tuinen privaat eigendom. Na de oorlog hadden de boerderijen en erven plaatsgemaakt voor woonhuizen en werden de groene binnenterreinen bebouwd of uit het straatbeeld onttrokken. Toen de gemeente in 1969 de voormalige cichoreifabriek overnam, besloot zij het gebied tussen de Kerkstraat, Middenstraat en Brinkstraat te saneren. Het vrijgekomen terrein kreeg een brinkachtige inrichting, met aan de westzijde de bibliotheek. Architect Hans Morshuis uit Hogeveen ontwierp een geleed volume met afwisselende kappen, passend bij de maat en schaal van Zuidlaren.

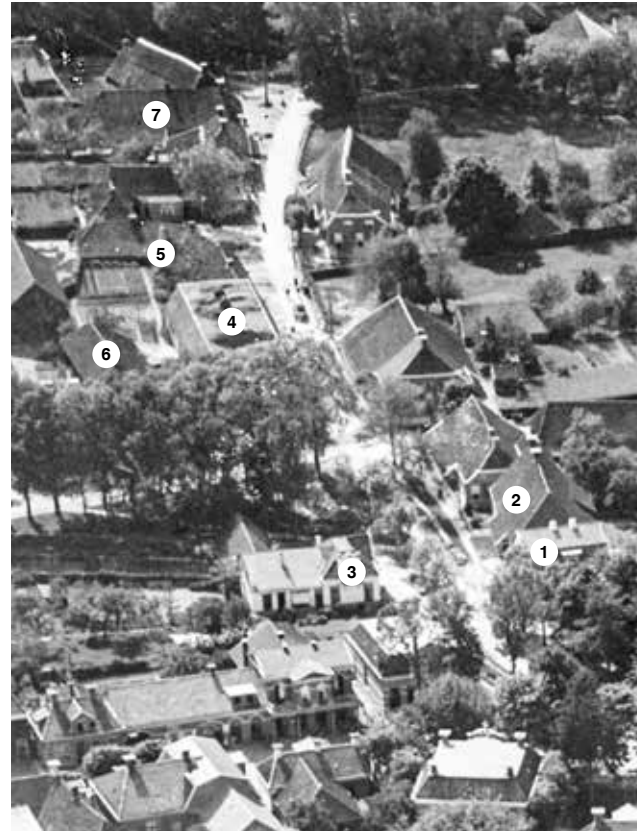

Kerkstraat

Zoals goed te zien op de luchtfoto uit 1928 lagen er vooral boerderijen aan de Kerkstraat, met nabij de kruising met de De Millystraat enkele woningen en winkels. In het nog bestaande witte woonhuis met fraai entreeportaal woonde de familie Kammer, die in de jaren 30 de naastgelegen boerderij (2) sloopte en op de vrijgekomen kavel een eveneens nog bestaand huis (Kerkstraat 3) bouwde.⁵⁴ Tegenover dit huis had weduwe Van der Wenden een winkeltje (3). Een uitzondering tussen de boerderijen en woonhuizen was de cichoreifabriek (4) met aangrenzende cichoreihuisjes (5) op de plek van de huidige bibliotheek. Deze fabriek met markant entreeportaal verving in 1909 de boerderij waar de familie Buiten cichorei (een koffievervanger) maakte.⁵⁵ In een van de cichoreihuisjes had Salomon Cohen een manufacturenwinkeltje, daarnaast woonde aannemer S. Langhout.⁵⁶ In 1929 ging het bedrijf failliet en het gebouw werd lange tijd gebruikt als opslag. Het gebouw ten zuiden van de fabriek (6) werd enige tijd gebruikt door het busbedrijf Gado. In 1952 werden beide gebouwen overgenomen door de kapok- en matrassenfabrikant Patria, die het geheel in 1969 verkocht aan de gemeente. Er was een tijdje een jeugdsoos gevestigd, waarna het ensemble in de jaren 70 plaats moest maken voor de bibliotheek.⁵⁷

In de jaren 50 werden de meeste boerderijen aan de Kerkstraat afgebroken. Het dorp verburgerlijkte en de boeren trokken weg. Aan de Kerkstraat werden ruime eengezinswoningen gebouwd. Alleen de boerderij waar omstreeks 1900 de bakker Van Leeuwen, tevens kruidenier en caféhouder, was gevestigd (7) bestaat nog en is in gebruik als hoveniersbedrijf. De boerderij ligt aan het westelijk uiteinde van de Kerkstraat, waar de bebouwingswanden prachtig overgaan in de brinken rondom de Koningstraat.

↓ Fragment van een luchtfoto uit 1928. Aan de Kerkstraat lagen voornamelijk boerderijen. [Aviodrome]

↓ De Kerkstraat vanaf de De Millystraat in 1931. Te zien is een reclameoptocht van de Bond van Handelaren. Rechts het huis van Kammer, met daarachter nog net zichtbaar de door de familie afgebroken boerderij op het naastgelegen plot. Daarachter de boerderijen van Popken en Lamberts. Links het winkeltje van de weduw Van der Wenden en daarachter de cichoreifabriek. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ Kapok- en Matrassenfabriek 'Patria' in de voormalige cichoreifabriek, 1952, [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Kapok werd uit Amsterdam gehaald in pakketten van 150 kg per stuk. [oudzuidlaren.nl]

- ↓↓ Cichoreihuisjes aan de Kerkstraat, achter de fabriek, z.j. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ Zuidelijke kop van de cichoreihuisjes, met daarachter een rijtje recent opgeleverde woonhuizen aan de Kerkstraat, 1965. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ De melkboer tegenover de cichoreihuisjes. Op de achtergrond het recent opgeleverde woonhuis aan de Kerkstraat 13. 1965. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ De Telefoonstraat gezien richting de Kerkbrink, met links de Esweg. Rechts het chique pand van slager Zaligman, later Van der Meer. 1904. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ In het pand van de slager woonde ook A. Steegstra, electrotechnicus en loodgieter. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ De Telefoonstraat gezien richting de Kerkbrink, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Foto van hetzelfde punt anno 2018.

- ↓ In de boerderij rechts woonde familie Smit, die samen met de familie Baar een transportbedrijf had. De boerderij daarachter, aan de Esweg, was de slagerij van Van Dam, later Jansen. De slagerij had een vriescel aan de achterzijde van het perceel, waar dorpsbewoners een plek konden huren voor het opslaan van hun geslachte koe of varken. Waarschijnlijk ca. 1930. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Foto van hetzelfde punt anno 2018.

Telefoonstraat

De naam 'Telefoonstraat' wordt gebruikt vanaf het einde van de negentiende eeuw, vanwege de vele telefoonpalen van het hulppost- en telegraafkantoor dat in 1895 opende in de rechterhelft van het gemeentehuis (Kerkbrink 30). Hoewel het telegraafkantoor in 1908 alweer verhuisde naar het nieuwe postkantoor aan de Stationsweg, bleef de straatnaam hangen. Destijds hoorde ook de huidige noordrand van de Kerkbrink bij de Telefoonstraat. In een raadsvergadering op 8 december 1937 werd besloten dat het eerste deel, van de pastorie tot de Esweg, voortaan Kerkplein genoemd zou worden. Na de sloop van de school in 1952 en de aanleg van de nieuwe wegverbinding langs de kerk werden het Kerkplein en de Schoolstraat samengevoegd tot Kerkbrink.⁵⁸

Op de historische ansichtkaarten van de Telefoonstraat vallen het boomrijke profiel, de landschappelijke inrichting van het profiel, de dichtheid aan bebouwing en de afwisselende rooilijn op. Omstreeks 1900 vormde het begin van de Telefoonstraat, samen met de Kerkbrink en de Grote Brink, het voorzieningencentrum van Zuidlaren. Op de hoek Kerkbrink-Telefoonstraat was de snoepwinkel van Harm Sijtsema, daarnaast woonden de zusters en hoedenmaaksters Broekema. Op deze plek werd in de jaren 30 een groot pand gebouwd, met ronde hoekoplossing en een kapperszaak op de begane grond. Naast de zusters Broekema woonden een kleermaker en een zadelmaker, daarnaast, aan de kruising met de Tiphofweg, zat slager Zaligman in een chique pand, waar ook A. Steegstra, elektrotechnicus en loodgieter, woonde. Steegstra verzorgde in 1919 uit eigen voorraad de lichtinstallatie voor de elektrische verlichting van Zuidlaren.⁵⁹ Naast de slagerij

↓ De Telefoonstraat, precieze locatie niet bekend, z.j. [oudzuidlaren.nl]

volgden nog een kleermaker, een kruidenierswinkel en even verderop een smederij. De meeste bebouwing uit deze periode is verdwenen, met uitzondering van het pand op nr. 12. Verderop de Telefoonstraat, nabij de kruising met de Brinkstraat is een aantal boerderijen en woonhuizen bewaard gebleven, zoals nummer 9, 13 en 24 (met imposante voorgevel).

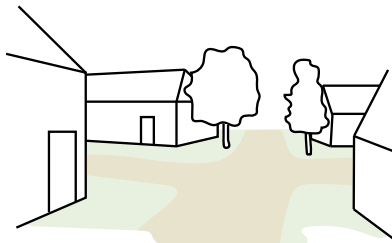
LEGENDA

	Beschermd dorpsgezicht
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbles
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten

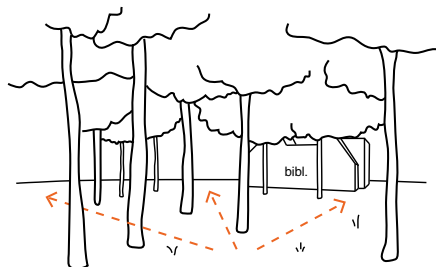
WAARDERING

LANDSCHAPPELIJKE EN SITUATIONELE WAARDEN

Van waarde is de eeuwenoude padenstructuur, in de loop van de vorige eeuw geformaliseerd tot straten en wegen, met daartussen eilanden van bebouwing, erven en tuinen. Mooi te zien op historische (lucht)foto's zijn de groene erfafscheidingen en de wijze waarop de huizen en boerderijen aan de voorzijde vaak vrij in het landschap van paden en brinken stonden, zonder (verharde) voortuinen.

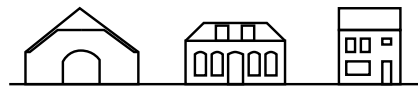

Het gebied rondom de bibliotheek is van waarde als recent gevormde, centraal gelegen open ruimte met brinkachtige inrichting (grasbeplanting met daarboven het bladerdak van dicht opeenstaande bomen). Van belang bij het inpassen van nieuwe functies is het behouden van het groene en landschappelijke karakter en de open, met bomen beplante ruimte centraal gelegen in het dorp.

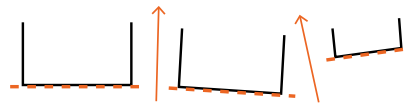

Architectonische waarden

Net als in de andere deelgebieden van het beschermde dorpsgezicht is hier de gevarieerde, vrijstaande bebouwing van belang, met de doorkijkjes daartussen. De bebouwing dateert uit verschillende bouwperiodes, met name aan de Kerkstraat is veel naoorlogse bebouwing. In de latere bouwperiodes is de kenmerkende losstaande positie, de wisselende oriëntatie en de verspringende rooilijn van de oorspronkelijke bebouwing gehanteerd, waardoor de recentere bebouwing zorgvuldig in het beschermd dorpsgezicht is gevoegd. Aandachtspunt is de ruimte tussen de bebouwing. Op veel plekken zijn deze doorkijkjes verrommeld en bebouwd, waardoor het landschappelijke en ruimtelijke karakter verloren gaat.

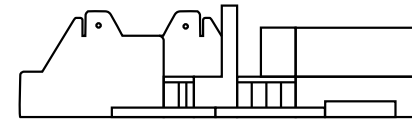

straatbeeld met gevarieerde gebouwtypes uit verschillende periodes

bovenaanzicht: afwisselende rooilijn en doorkijkjes tussen de gebouwen

Ook het grote programma van de bibliotheek is zorgvuldig ingepast. Het bouwvolume kreeg verspringende kappen en rooilijnen, een gelede gevel en mee-ontworpen buitenruimte.

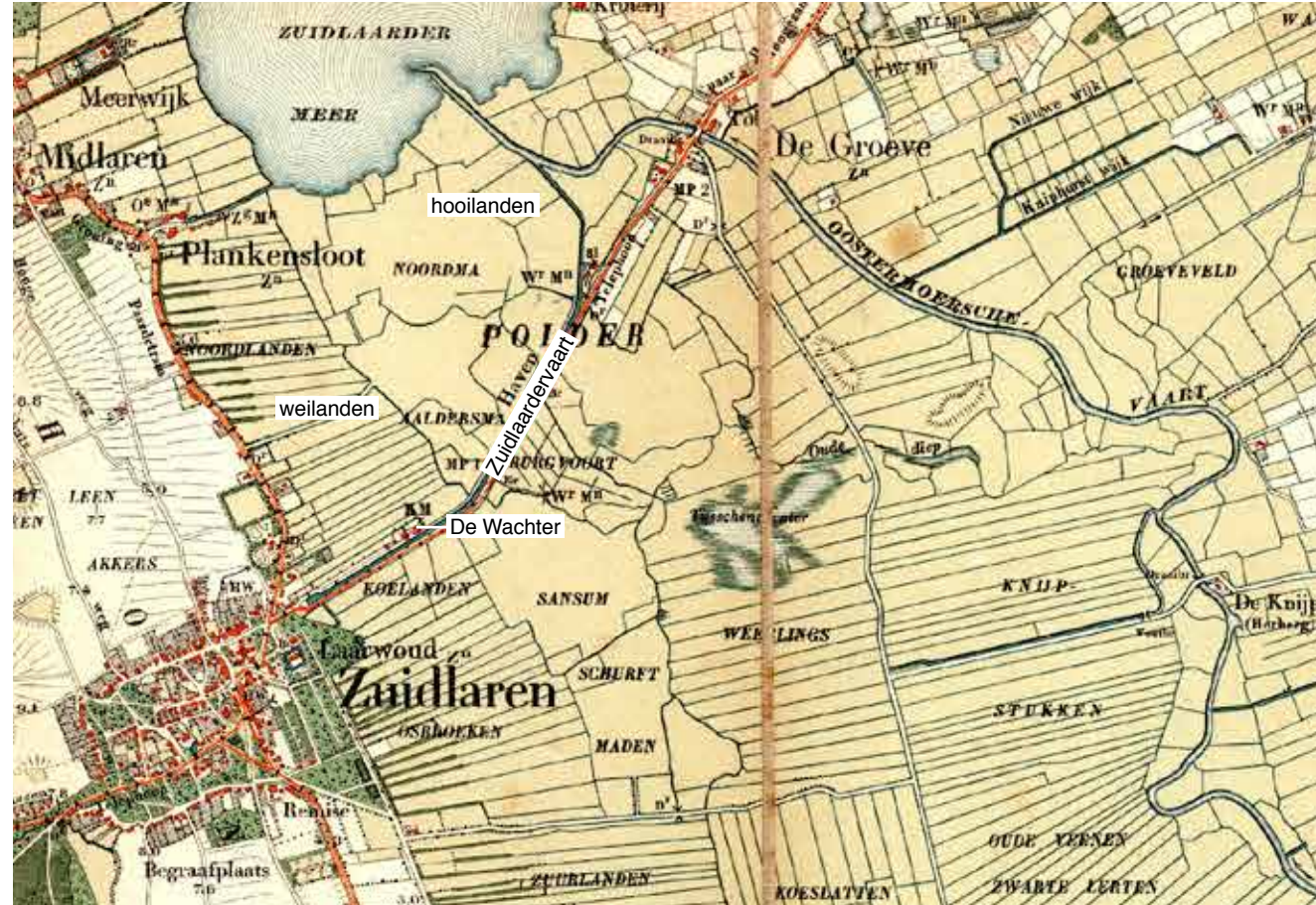
Gebruikshistorische waarden

Het gebied is van waarde vanwege het gemixte gebruik, kenmerkend voor het esdorp Zuidlaren. Boerderijen stonden hier naast chique herenhuizen en de winkels en ambachtsslieden waren verspreid over het hele dorp, met zwaartepunten nabij de Kerkbrink, Telefoonstraat en Stationsweg. De meeste winkels en boerderijen zijn verdwenen; de bibliotheek fungeert nu als het centrale punt van het deelgebied.

- ↓ Fragment van een kaart van de Oostermoerse vaart. Zuidlaren is nog niet verbonden met het watersysteem van het Zuidlaardermeer. Ca. 1750-1800. [GA]

- ↓ Zuidlaren en omgeving, ca. 1902. De Zuidlaardervaart is aangelegd en we zien heel mooi het verschil in verkavelingsstructuur tussen de wei- en hooilanden van het Hunzedal. [GA]

8.1 HAVEN EN VAART

↓ Molen De Wachter aan de Zuidlaardervaart, 1960. [DA]

Ten zuiden van het Zuidlaardermeer lagen hooilanden, met een organisch verkavelingspatroon te midden van de orthogonale weilanden van het Hunzedal. Het was natte grond, met restanten van oude vaarten en meren. Van de weg tussen Zuidlaren en De Groeve was in de achttiende eeuw nog geen sprake.

De verbinding over water tussen Zuidlaren en Groningen liep via de Plankensloot bij Midlaren, over het Zuidlaardermeer naar de Oostermoerschevaart en het Winschoterdiep. In 1834 werd de Zuidlaardervaart gegraven en kreeg Zuidlaren een eigen haventje in de noordoosthoek van het dorp, tegenover Laarwoud. Er werd een zeilveerdienst ingesteld, waar het rijksmonumentale veerhuis nog aan herinnert. Langs het water lag een zandweg naar Hogezeand via de Groeve, die in 1868 werd verhard.

In 1851 bouwde Egbert van Bon molen De Wachter aan de vaart. Ruim veertig jaar later werd het bedrijf overgenomen door de familie Medendorp, die twee stoommachines plaatste. De molen en stoommachines werden gebruikt voor het malen van graan en specerijen en de productie van olie. Naast de molen lagen enkele schuren en een boerderij. Tegenwoordig is de molen ingericht als ambachtmuseum.

In 1873 werd aan H. Sinnige Bavingh uit Zuidlaren de vergunning verleend voor een stoombootdienst over de Zuidlaardervaart tot vervoer van reizigers goederen en vee tussen Zuidlaren en Groningen⁶⁰. Zes jaar later werd de dienst geëxploiteerd door Jan Bakker, die adverteerde in de *Provinciale Drentsche en Asser courant*. De stoomboot deed elke dinsdag en vrijdag dienst van Zuidlaren naar Groningen, in de wintermaanden alleen als de omstandigheden het toelieten. De boot vertrok 's ochtends

om 7 uur en kwam om half 10 aan in Groningen, waarna de boot om 3 uur weer terugkeerde. In de boot waren 30 eerste klasplaatsen beschikbaar (60 cent voor een retourtje) en 40 tweede klasplaatsen (40 cent).⁶¹

Vanaf de jaren 70 van de vorige eeuw ontstond tussen het veerhuis en het molencolonneel een bedrijventerrein, met enkele (bedrijfs)woningen aan de vaart en langs de

noordrand. De pittoreske ligging van de molen en de landschappelijke ervaring van het in- en uitrijden van het dorp – het contrast tussen de openheid en orthogonaliteit van het Hunzedal ten opzichte van de rijke boomaanplant van het Laarwoud en Zuidlaren – verzwakte en verschoof oostwaarts.

- ↓ De Zuidlaardervaart, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ De Zuidlaardervaart met links het veerhuis, z.j. [oudzuidlaren.nl]

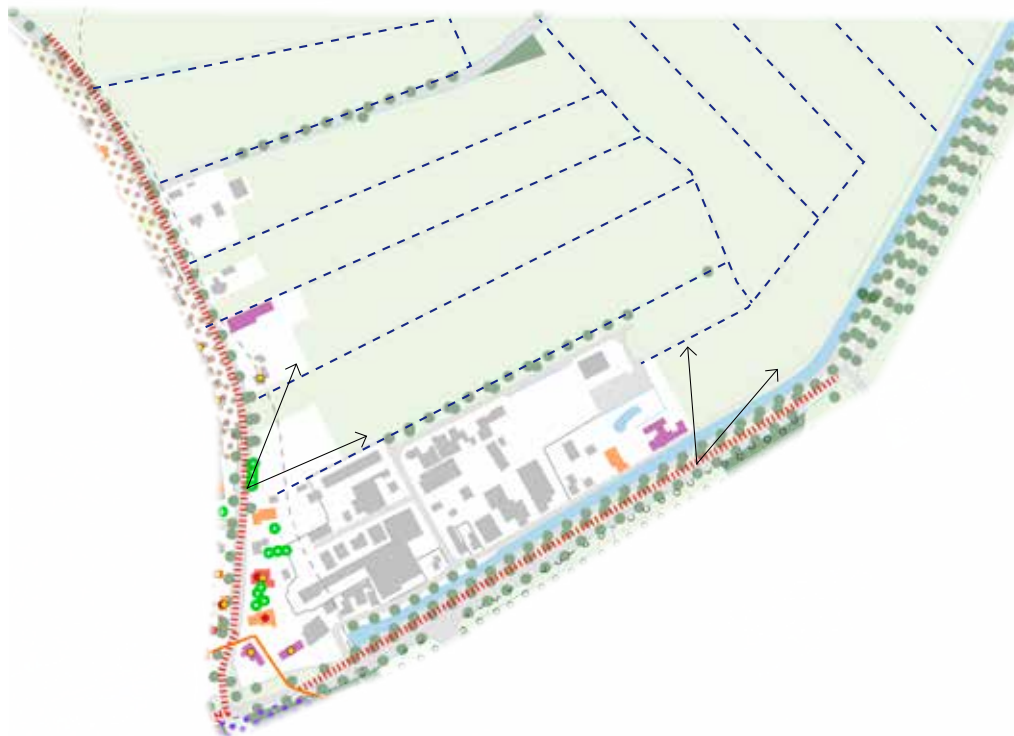
- ↓ De bedrijven aan de Havenstraat, ten noorden van de Zuidlaardervaart. Rechts de Hunzeweg. {SHM}
- ↓↓ De Hunzeweg ter hoogte van de molen. Op de achtergrond opent het Hunzedal zich achter de bomenlaan. [GM]

WAARDERING

De Hunzeweg vormt een fenomenale entree tot het dorp. Onder het bladerdak, met de vaart en de molen rechts, en de bossen en weides van het uitloopgebied van Laarwoud links (aangelegd in 1963-1974, zie deelgebied 3) rijd je vanuit het vlakke Hunzedal Zuidlaren in. Van waarde is het landschappelijke contrast tussen deze sferen: de openheid van de weilanden met orthogonale ontginningsstructuur versus het boomrijke karakter en de informele wegenstructuur van het dorp achter de bossen van Laarwoud. Ook van waarde is de pittoreske wijze waarop de molen met omliggende schuren en boerderijen aan de vaart ligt, als landmark aan de rand van het dorp.

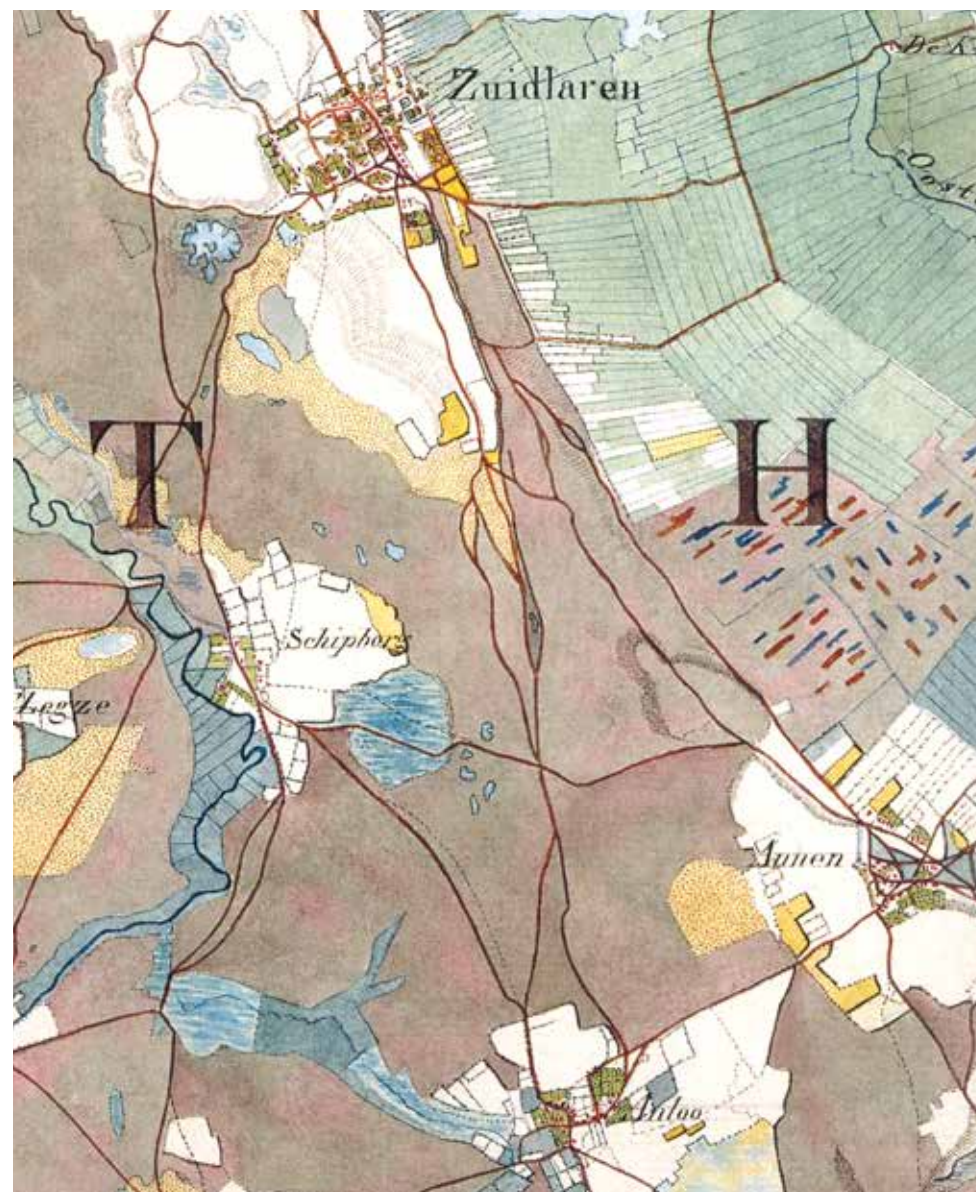
De overgang tussen landschap en dorp is kwetsbaar. Het bedrijventerrein ten noorden van de Hunzeweg is weliswaar in de langgerekte verkaveling van het weidelandschap gepast, de heldere landschappelijke overgang tussen het veenweidegebied aan de ene kant van de Groningerstraat en het dorp en essenlandschap aan de andere kant is hier doorbroken en het fraaie, groene aanzicht van het dorp vanaf de Hunzeweg raakt verrommeld, een negatief effect waaraan het parkeerterrein van Sprookjeshof eveneens bijdraagt. Een zorgvuldige, landschappelijke inpassing van dit bedrijventerrein is van groot belang. Aandachtspunten zijn groene buffers (bomenranden, bosschages) langs de randen van het terrein en een passende architectuur met een kleine korrel.

LEGENDA	
	Beschermd dorpsgezicht
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbes
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten
	Zicht op open en Hunzelandschap
	Ontginningsstructuur

- ← Reconstructie van Middeleeuwse routes aan de hand van oude karrensporen. [Van Heumen, 2018]
- ↓ Fragment van de atlas van Huguenin, met de routes naar Annen en Anloo. 1819-1829. [Versfelt & Schoor, 2005]

8.2 ANNERWEG

Ten zuiden van Zuidlaren lagen aaneengesloten de landschappen van de markegradiënt: de es werd bemest met de schapenmest uit het dorp, op heidegrond aan weerszijden konden de schapen grazen (en de koeien stonden op de lange stroken weideland van het Hunzedal. De Oude Coevorderweg liep over de es. Het is een eeuwenoude weg die in de Middeleeuwen al onderdeel uitmaakte van een route over de Hondsrug van Groningen naar Coevorden. Tussen de es en de heidestrook liep een tweede weg, op de plek van de huidige Annerweg. Halverwege splitste deze route op in meerdere paden naar Annen over de heidegronden en een weg die aan het einde van de zuides weer samenvoegde met de Oude Coevorderweg. Ook het eerste deel van de Ekkelkamp (tot de Oude Dijk) bestond al, op de grens tussen heide- en veengronden. Tussen de Annerweg en de Oude Coevorderweg ligt, net buiten het dorp, een begraafplaats. Verder was het gebied vrijwel onbebouwd. Aan het begin van de twintigste eeuw werden aan de Annerweg enkele huizen en boerderijen gebouwd, die in de decennia die volgde uitbreidden tot een doorlopend lint aan de westkant van de weg.

In 1939 opende tegenover deze smalle strook van huizen de Adolf van Nassaukazerne. De Gemeente Zuidlaren kon in 1938 een kazerne krijgen als de gemeente gratis of zeer goedkope grond aan het rijk aanbod. Het was één van 24 nieuwe kazernes die langs de gehele oostgrens van het land werden gebouwd naar aanleiding van de verlenging van de dienstplicht in 1838 door oorlogsdreiging vanuit Duitsland. De kazerne werd gerealiseerd naar het standaardmodel van de kapitein der genie A.G.M. Boost en had een paviljoenopzet. Het complex bestond uit een poortgebouw met kantines, sportzaal, kantoren en

↓ Luchtfoto Adolf van Nassaukazerne. Links de Ekkelkamp, in het midden de Annerweg en rechts de smallere en onverharde Oude Coevorderweg, 1939. [NIMH]

celruimtes en daarachter een appèlplaats met daaromheen legeringsgebouwen en een ketelhuis. Op de luchtfoto uit 1939 kunnen we zien hoe het monumentale complex in de open leegte tussen de es en het Hunzedal landde. In 1992 werd de kazerne gesloten. Enkele jaren was het in gebruik als AZC, waarna de meeste gebouwen werden gesloopt. Alleen het Poortgebouw aan de Annerweg resteert

nog. In dit gebouw zijn momenteel meerdere bedrijven gevestigd. Op het terrein van de kazerne werd een woonbuurt aangelegd met straatnamen die verwijzen naar de militaire geschiedenis.

HKB stedenbouwkundigen en Olga Architecten wonnen in 1994 de prijsvraag voor het stedenbouwkundig

- ↓ De Annerweg, omstreeks 1930. Het is niet bekend waar de foto precies is genomen. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Poortgebouw van de Adolf van Nassaukazerne. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ Brede, groene profiel van de Annerweg. [GM]
- ↓↓ Zicht over de es vanaf de Oude Coevorderweg. [GM]

- ↓ Ekkelkamp, met links de houtwallen van het Hunzelandchap. [GM]
- ↓↓ Tussenstrook in uitbreidingswijk, in het verlengde van de Oude Dijk. Op de achtergrond de veenweidegronden. [GM]

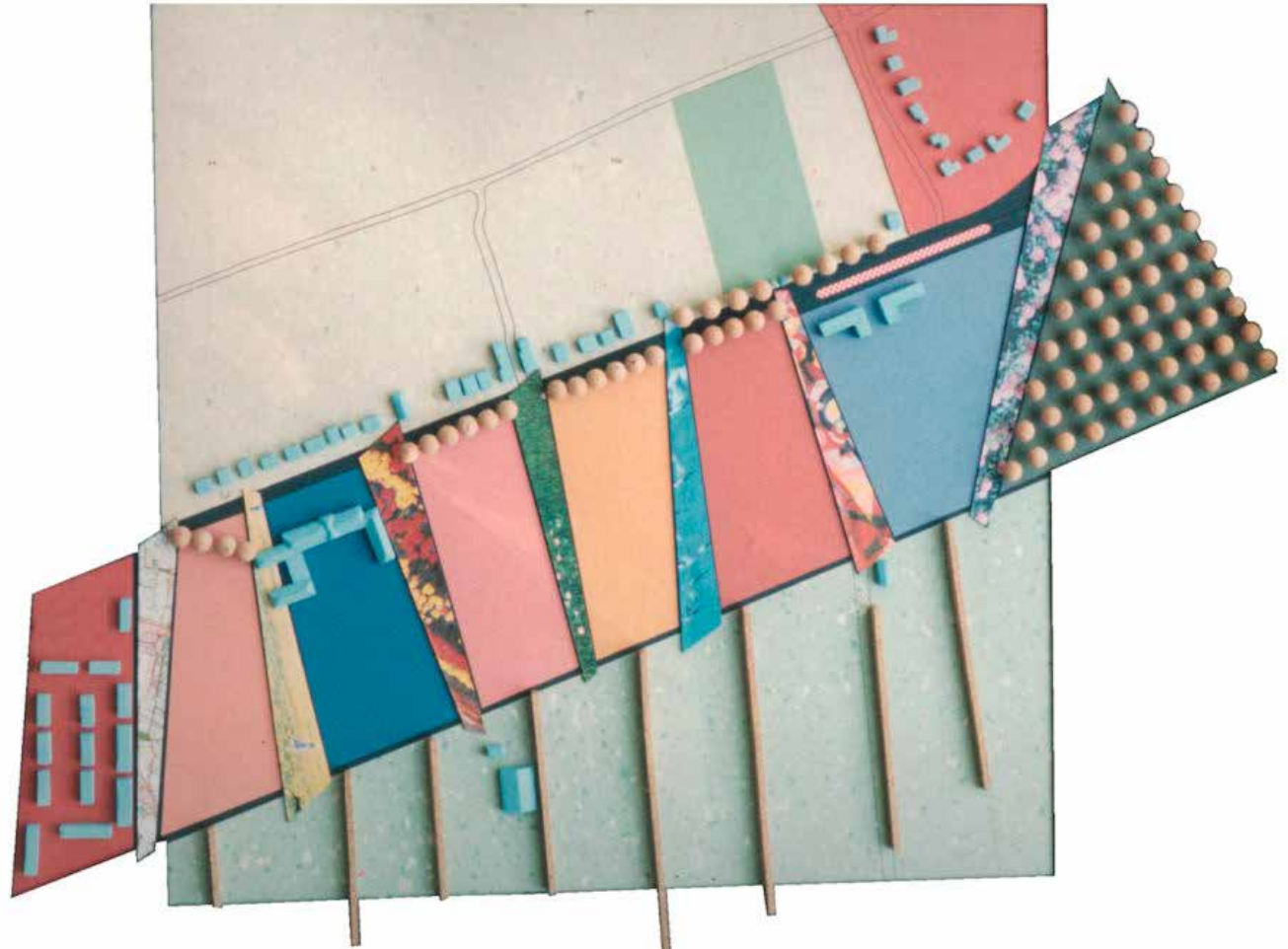

- ↓ Woonhuizen aan de Garnizoenslaan. [GM]
- ↓↓ Woonhuizen aan de Jagerslaan. [HKB Stedenbouwkundigen]

ontwerp voor de wijk. De 800 meter lange strook werd gestructureerd aan de hand van een reeks groene stroken ('vizieren') gericht op bijzondere plekken en structuren in de omgeving, zoals de Nieuwe Dijk, de entree van de begraafplaats, de houtwallen, bestaande paden en een oude boerderij. Elk vizier kreeg een andere inrichting, waaronder een eikenlaan, een boomgaard en een rododendronveld. Tussen de vizieren liggen kleine buurten, ook steeds met een ander karakter.⁶²

- ↓ Maquette van de verkozen inzending van HKB stedenbouwkundigen en Olga Architecten voor de uitbreidingswijk op en rondom het kazerneterrein. [HKB stedenbouwkundigen]

LEGENDA

 Beschermd dorpsgezicht

 Grasland

 Akkerland

 Bos en boomgroepen

 Boomranden

 Hoogtelijnen

 Water

 Verharding

 Bebouwing

 Brinken

 Essen

 Landgoed Laarwoud (rijksmonument)

 Verdwenen landgoed Laarwoud

 Uitloopgebied Laarwoud (1974)

 Historische routes

 Dobbes

 Houtwallen

 Monumentale bomen

 Kastanjes

 Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek

 Afwisselende rooilijn

 Verdwenen rooilijn (1920)

 Rijksmonumenten

 Provinciale monumenten

 MIP-objecten

 Beeldbepalende panden

 Cultuurhistorische ankerpunten

 Zicht op open essen- en Hunzelandschap

 Groene tussenstroken uitbreidingswijk

 Begraafplaatsen

WAARDERING

Bij de entrees tot Zuidlaren voel je de eeuwenoude wisselwerking tussen dorp en landschap. Hier stroomt het landschap het dorp in. Bijzonder aan de zuidrand zijn de weidse zichten op de es en op het houtwallenlandschap, het groene karakter van de hoofdroutes – in het bijzonder het brede, groene en boomrijke profiel van de Annerweg – en de groene stroken tussen de buurtjes van de uitbreidingswijk. De begraafplaatsen tussen de Oude Coevorderweg en de Annerweg liggen als ontworpen landschappelijke enclaves aan de es. Van belang zijn ook de teruggelegen positie van de bebouwing aan de Annerweg en de vrijstaande huizen en boerderijen met doorkijkjes ertussen.

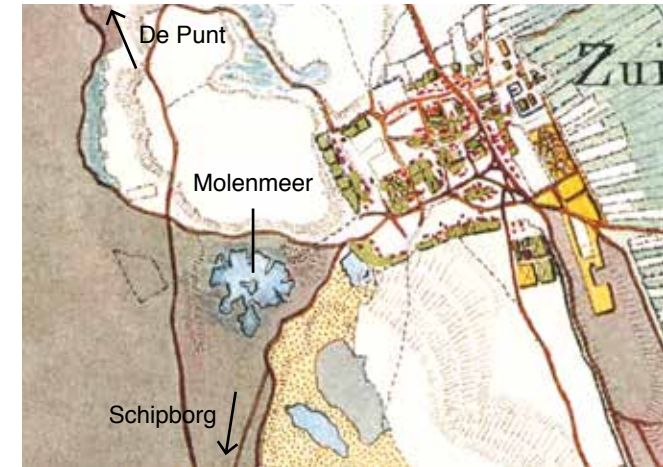
Woning aan de noordkant van de Ekkelkamp (Pothof), met op de achtergrond de Prins Bernhardhoeve, z.j. [Collectie J.A. Fidder]

- ↓ Prachtig beeld van 't Molenmeer, vanaf het pad langs de bosrand van Dennenoord. Op de achtergrond de Stationsweg met de spits van de Gereformeerde Kerk. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ Gebied ten westen van Zuidlaren, atlas van Huguenin 1819-1829.
↓↓ Gebied ten westen van Zuidlaren omstreeks 1930. [topotijdreis.nl]

8.3 VERLENGDE STATIONSWEG

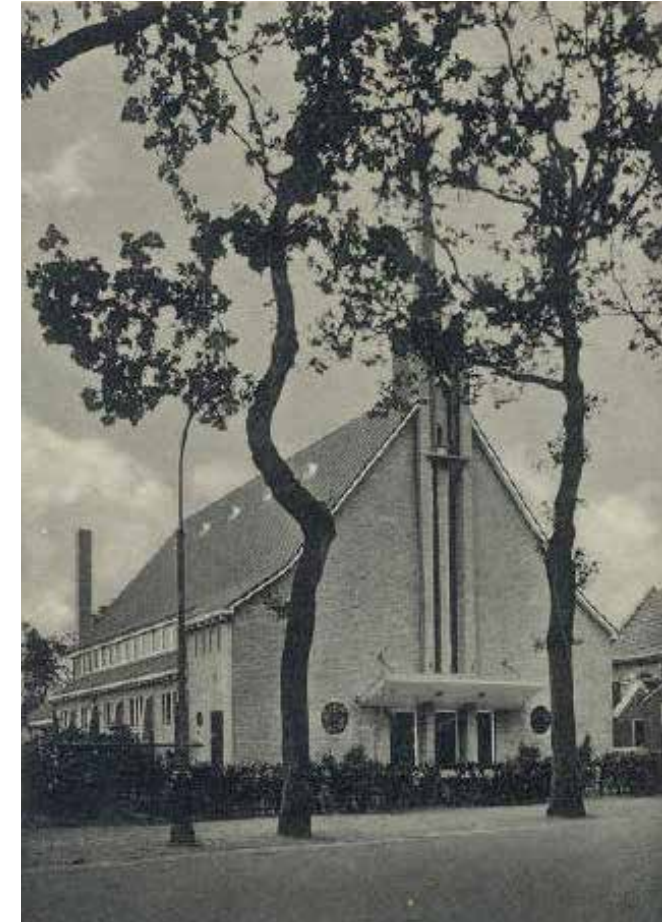

Ten westen van de dorpskern van Zuidlaren loopt de bodem omlaag, naar het stroomgebied van de Drentse Aa. Het waren woeste gronden, op oude kaarten zien we amper paden die dit gebied doorkruisden. De (huidige) Stationsweg boog aan de westrand van het dorp af naar het zuiden, richting Schipborg, en naar het noorden liep een route richting De Punt. Bij de splitsing lag het Molenmeer, een stuk groter dan het resterende plasje in het gelijknamige weiland boven Dennenoord. Nadat het meer in de eerste helft van de negentiende eeuw was drooggelegd ontstond de huidige route naar Tynaarlo. Langs de noordrand kwam al vrij snel een aantal huisjes, dat tegen het einde van de negentiende eeuw – aangewakkerd door de spoorlijn, de paardentram en de opening van Dennenoord – was uitgegroeid tot een volwaardig bebouwingslint van voornamelijk woonhuizen en enkele villa's en winkels. Op nr. 113 staat een zogenaamd Deens boerderijtje, gebouwd door kapitein Harmannus Drenth (1824-1905). Er stonden er in totaal zeventien in het dorp, allemaal door Drenth gebouwd. We kwamen er al een tegen aan het Westeind. Drenth voer met zijn schip de Morgenster veel op de Oostzee en telkens als hij geld had gespaard, liet hij weer een boerderijtje naar Deens model bouwen.

In 1895 opende de Vereeniging tot Christelijk verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders in Nederland een vestiging ten westen van Zuidlaren, voor patiënten uit

Friesland, Groningen en Drenthe. De Vereniging kocht 100 ha bos- en heidegrond van de marke van Zuidlaren.⁶³ De gereformeerde instelling trok werknemers naar het gebied die zich vooral in Westlaren vestigden. Aan de Stationsweg stichtte de snel groeiende gereformeerde gemeente in 1900 een kleine kerk, waarvoor de architect van Dennenoord, K. Hoekzema, het bestek tekende. Naast de kerk lag een klein schooltje. Vanwege het snel toenemende ledental werd de kerk al snel vergroot (1924) en in 1937 vervangen voor een grotere kerk, ontworpen door A. van de Kraan uit Rotterdam.⁶⁴ Ook het schooltje maakte plaats voor een groter gebouw, waar zowel de lagere school als de ULO in kwamen. In 1989 is dit gebouw afgebroken, nu ligt er een parkeerplaats.

Op historische foto's is prachtig te zien hoe het dunne bebouwingslint langs de Stationsweg tussen Zuidlaren en Dennenoord in het open landschap lag. Aan de zuidzijde is dit grotendeels intact gebleven. Hier kijken de gebouwen van achter de (vroeger dubbele) bomenrand van de Stationsweg uit op het weiland Molenmeer, omgeven door de bossen van Dennenoord. Ten noorden van de Stationsweg werden in de jaren 60 en 70 nieuwe dorpswijken gerealiseerd. De nieuwe straten werden aangetakt op de Stationsweg, waarvoor enkele huizen werden afgebroken.

- ↓ Bakker Heuving op de hoek van de Bernardlaan en de Stationsweg, z.j. [De & Brinken, 2009 (4), p. 38]
- ↓↓ Nu ligt hier de rotonde met de Julianalaan. [GM, 2018]

- ↓ Kruisung tussen de Stationsweg (rechts, met tramrails) en de Schapendrift (links). De route rechtdoor leidt naar Dennenoord. 1910. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Nu ligt iets verderop de rotonde met de Julianalaan. [GM, 2018]

- ↓ De Stationsweg voorbij de Julianalaan, gezien richting het westen, met bebouwing aan de zuidzijde. Achter het dubbele huis Villa Monrovia, het huis van tandarts Stoker. De bouwer van dit huis, meneer Reilingh (1878-1943), was honorair consul in Liberia. Monrovia is de hoofdstad van Liberia. 1930. (F. Haisma, via oudzuidlaren.nl)
- ↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt anno 2018. [GM]

↓ Café Dennenbosch aan de Stationsweg, 1934. [oudzuidlaren.nl]
↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt anno 2018. [GM]

↓ De eerste gereformeerde kerk, met rechts daarvan de lagere school, 1915. [oudzuidlaren.nl]
↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt, met de nieuwe gereformeerde kerk en school, 1961.
↓↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt anno 2018. De school is afgebroken. [GM]

↓ Woonhuizen naast de gereformeerde kerk, rechts ligt het weiland Molenmeer, z.j. [GM]
↓↓ Foto vanaf hetzelfde punt. De huizen zijn afgebroken voor de aanleg van de Bovendiepen, een ontsluitingsweg van de uitbreidingswijken ten noorden van de Stationsweg. [GM]

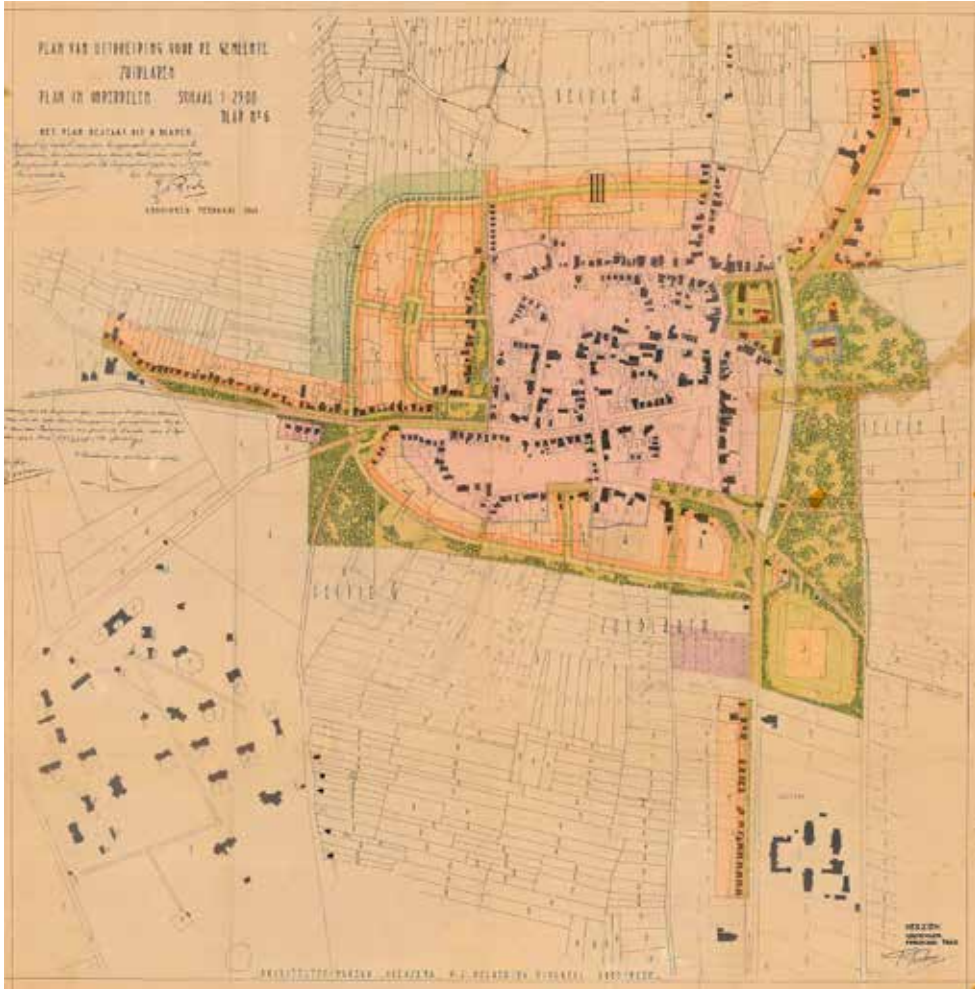
LEGENDA	
	Beschermd dorpsgezicht
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbies
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten
	Weiland 't Molenmeer
	Zicht op 't Molenmeer

WAARDERING

Wie over de Stationsweg Zuidlaren inrijdt, wordt ontvangen door een majesteuze entree. Het bladerdak, de bomen aan weerszijden van de weg en het brede profiel vormen een langgerekte, monumentale poort. Hier stroomt het landschap het dorp in, de bomenlanen rijgen het bos en de brinken aaneen. Van waarde is weiland 't Molenmeer, omgeven door het dichte bos van Dennenoord, als de laatste opengebleven ruimte tussen Westlaren en Zuidlaren: hier voel je nog even de openheid van het landschap rond het dorp. Ook van belang zijn het gebouwenlint met tussenruimtes en doorkijkjes, de veelal lage, groene erfafscheidingen aan de Stationsweg en de karakteristieke architectuur van de chique woonhuizen. Oude foto's tonen het oorspronkelijk informele profiel. Met de inbedding van de auto in het profiel (asfalt en parkeervakken) en het uitgebreide bestratingspalet is de informaliteit en eenvoud van de Stationsweg binnen het beschermd stadsgezicht gefragmenteerd geraakt en in een lineaire aanleg geperst. Ten westen van de rotonde is het landelijk karakter van de Stationsweg, ondanks het asfalt, beter te ervaren.

↓ Uitbreidingsplan in onderdelen, 1942. [GAT]

↓ Uitbreidingsplan oom & Kuipers, 1954. [GAT]

8.4 SCHIL ROND HET BESCHERMD DORPSGEZICHT

Deelgebied 8.4 is de naoorlogse krans van buurten rond het oude dorp. Met gevoel is deze uitbreiding als een schil rond het toenmalige dorp heengelegd, waarbij opnieuw is uitgegaan van de vorm van het oude brinkdorp. Dit is herkenbaar in de vorm van de Wilhelminalaan, Julianalaan, Oranjelaan, Leenackersweg en in de grootte van de terreinen die de straten omsluiten. Het zuidelijke deel langs de Wilhelminalaan/Emmalaan is uitgevoerd volgens het stedenbouwkundig plan 1942 door het Groningse bureau Hoekzema en Beckering Vinckers. De door burgemeester Roukema verhinderde weg rakelings langs het Laarwoud en over de es naar Midlaren was een faux pas, maar de uitbreiding van het dorp is zeer geslaagd.

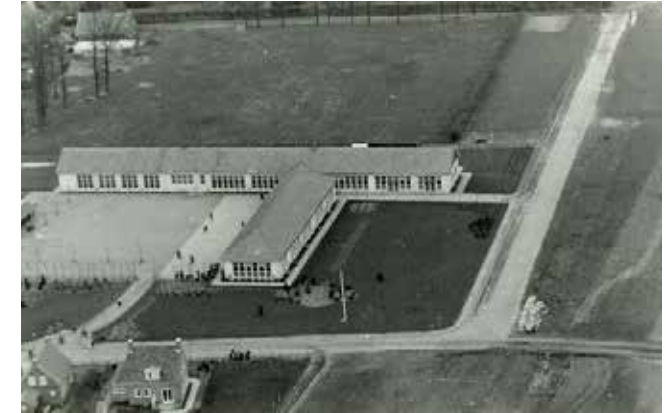
Zuidzijde

De huizen langs de Wilhelminalaan/Emmalaan staan op vrije kavels, zijn uitgevoerd in baksteen met een flauwe kap, vaak geschakeld als twee onder één kap, met een wonderschoon uitzicht op de Zuides. Na de aanleg van de randweg, parallel aan de Emmalaan, is deze laatste een ventweg geworden. De openbare lagere school aan de Emmalaan opende in 1950 en verving de oude dorpsschool naast de Hervormde Kerk. Rond 1990 werd de Emmalaanschool gesloopt en verzezen op dit terrein ouderenappartementen. Het knappe aan deze zuidelijke dorpsuitbreiding is, dat er een duidelijk grens is getrokken en de overgang naar de Zuides landschappelijk heel fraai is opgelost. Er staan geen woningen aan de buitenkant van de Emmalaan, terwijl de woningen, anders dan de boerderijen in het oude brinkdorp, met hun voorkant naar het landschap gericht staan. Het luxe buitenzwembad het Bosbad met de grote ligweides omringd door bosranden bestaat niet meer, maar bracht tot 1992 levendigheid in de chique maar ook een tikje saaie sfeer van de Wilhelminalaan/Emmalaan.

Westzijde

Het westelijke deel, rond het Prinses Beatrixplein, kent qua architectuur hetzelfde beeld; forse in baksteen uitgevoerde woningen op vrije kavels, meest met pannendak, een enkele keer riet. De opzet, heel duidelijk te zien op het uitbreidingsplan uit 1942, is met de 'rotonde' van het Prinses Beatrixplein wat formeel voor een brinkdorp. De straten zijn aangehecht aan het oude lint van de Stationsweg en het Westeind.

- ↓ Basisschool aan de Emmalaan vanuit de lucht, 1950. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ Bosbad aan de Emmalaan, z.j. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ Beatrixplein, aan de westkant van het beschermd dorpsgezicht.
- ↓↓ Leenakkersweg ten noorden van het beschermd dorpsgezicht

- ↓ De Julianalaan vanaf Eltinge, ten noorden van het beschermd dorpsgezicht.
- ↓↓ Lottinglaan, ten westen van het beschermd dorpsgezicht.

- ↓ Het dorp gaat, vanaf het noorden gezien, verscholen achter een dichte bomenrand. De Kampen.
- ↓↓ Het zicht op de zuides vanaf de Emmalaan is behouden.

Noordzijde

Nadat de straten rond de Wilhelminalaan en het Beatrixplein in de vroege jaren vijftig in een ruime opzet met aantrekkelijke woningen waren bebouwd, kwam de volgende 'jaarring' van het dorp op de tekentafel. Stedenbouwkundig bureau Oom en Kuipers uit Groningen tekende aan de noordkant, oostkant en zuidkant drie woonwijkjes. Inmiddels had het rijk de zogenaamde Woningwetwoning in het leven geroepen, die, om voor subsidie in aanmerking te komen, aan bepaalde minimale eisen en maximale omvang moest voldoen. Het bureau ontwierp een stelsel van sublieme openbare ruimtes aan de noord- en oostkant van het dorp, doordacht voortbouwend op het thema van de beroemde Drentse brink. De Ebbingekamp, de Hofakkers, het zijn geen straten waarin de woningbouw bijzonder opvalt, het is juist de ruime groenstructuur die deze wijken hun luxe uitstraling geeft. Ook de dorpsranden werden, in samenwerking met landschapsarchitect Harry de Vroome van Staatsbosbeheer als bosranden beplant. Zoals A. Kleijn in zijn Heemschutboekje *Dorpen in Drenthe* schreef

dat het Drentse dorp als vanzelfsprekend onderdeel in het landschap wordt opgenomen, zo is de nieuwe schil van Zuidlaren rondom in de bomen gezet.

De ontworpen uitbreiding aan de zuidkant ging niet door. Het Gemeentebestuur twijfelde of Zuidlaren na de 270 reeds te bouwen woningen deze uitbreiding nog nodig had. Wederom liet burgemeester Roukema zijn scherpe inzicht in de kracht van het dorp zien. De Cultuurtechnische Dienst, die de ruilverkavelingen in heel Nederland coördineerde, liet het gemeentebestuur in 1961 weten dat de essen niet in de ruilverkaveling zouden worden opgenomen. Het argument hiervoor was, dat de essen toch binnen twintig jaar door woninguitbreiding opgeslokt zouden worden. Het gemeentebestuur was hier tegen, het wilde niet zo'n groot dorp worden. De bebouwing van de Zuides zou in de jaren daarna tot felle discussies leiden – uiteindelijk werd de uitbreiding opnieuw zorgvuldig in het landschap ingebed en werd er opnieuw gewerkt met het thema oude routes en brinken.⁶⁵

LEGENDA

	Beschermd dorpsgezicht
-
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
-
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbies
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten
	Zicht op open essen

WAARDERING

De krans van uitbreiding rond het oude brinkdorp is stedenbouwkundig van waarde omdat er is voortgebouwd op de ruimtelijke maat, schaal en eenheden van het oude dorp.

Het zuidelijke deel van Wilhelminalaan/Emmalaan is van waarde vanwege de rustige maar chique architectuur en het uitzicht op de Zuides.

Het noordelijke deel is van waarde vanwege het geschakelde stelsel van sublieme groene openbare ruimtes, voortbouwend op het thema van de beroemde Zuidlareense brink. Het groene casco dat deze structuur biedt, en de terughoudende wijze waarop de fraaie architectuur van eind jaren vijftig en de jaren zestig hierin is ingebed, maakt het geheel tot een sterk vestigingsmilieu.

- ↓ Plankensloot bij Zuidlaren, z.j. [*De zeven brinken*, 2017 (2)]
- ↓↓ Huize Entinge, z.j. [Collectie S. Matthijssen - Hogen Esch, Paterswolde]

- ↓ Groningerstraat, 1920. Rechts Klein Laarwoud, toen bewoond door familie Aldershof. [*Oud Zuidlaren in woord en beeld*, p. 50]
- ↓↓ Groningerstraat, gezien vanaf de achterzijde van de kerk richting het noorden. Het witte boerderijtje in de verte rechts was het tuinmanshuis van Huize Entinge. Z.j. [oudzuidlaren.nl]

8.5 GRONINGERSTRAAT

De Groningerstraat is een monumentale uitvalsweg uit het dorp richting Midlaren – Glimmen - Groningen, met een profiel van majestueuze bomen, waar de volwassen (treur) bomen in de voortuinen nog extra beleving aan geven. Het is een weg op de gradiënt, met oostelijk het dal van de Hunze en het Zuidlaardermeer, westelijk de bolle es en Esweg. Naar het oosten zijn er telkens vergezichten met de door landschapsarchitect De Vroome in de ruilverkaveling (1967) gespaarde houtwallen en geplante meidoornheggen.

Veel bebouwing stond er nog niet in 1830. De schout woonde een eindje buiten het dorp, en een stuk verderop lag de Plankensloot, een van de oudste gegraven vaarwegen van Drenthe. Hier hield de weg in 1830 op, heel logisch want hier lag de haven van Zuidlaren sinds 1661. In de negentiende eeuw werd er aan de Plankensloot Scandinavisch hout verzaagd in een olie- annex houtzaagmolen van Berend van Bon. Hij bouwde de molen in 1836, de molen brandde af in 1845 en werd daarna door Van Bon weer herbouwd. Na weer een brand heeft Van Bon in 1846 twee aparte molens laten bouwen aan de sloot, de meest westelijke als oliemolen en de oostelijke als zaagmolen. In 1907 is het bovenstuk van de oliemolen afgebroken en aan het Schildmeer als poldermolen herbouwd. De zaagmolen is in 1908 verbrand.⁶⁶ De Van Bons waren ook generaties lang beurtschipper. Al deze activiteiten langs de Plankensloot vormden een goede voedingsbodemp voor een herberg, die op deze plek teruggaat terug tot 1759. Ernaast ligt de markesteen (grenssteen) van de marken Midlaren en Zuidlaren. Sinds de Bataafs-Franse tijd echter vormden de twee één marke. In de archieven en literatuur vinden we materiaal over de verharding van de weg Haren-Zuidlaren rond 1841 en, vijftien jaar later, de verharding van de weg Zuidlaren

– Annen – Gieten. Het innovatieve materiaal dat werd gebruikt was macadam, een type zeer open wegverharding in 1834 ontwikkeld door de Schot John McAdam (1756 - 1836). Het is opgebouwd uit drie verschillende steenslaglagen: de onderlaag wordt gevormd door grof steenslag dat voor stabiliteit zorgt, afgestrooid door het inwalsen van twee kleinere maten grind. De toegankelijke van de dorpen langs deze wegen verbeterde met sprongen; de reistijd werd korter, wagens liepen niet meer vast in de herfst en winter, goederen en mensen waren sneller op hun bestemming.

In 1841 werd de Groningerstraat verhard en verlengd. Voor de weg Haren-Zuidlaren was Rudolf de Sitter (1788-1856), burgemeester van Haren en bewoner van buitenplaats Voorveld in Harenermolen, de initiatiefnemer. Samen met een drietal andere invloedrijke gemeentegenoten vroeg hij bij Gedeputeerde Staten van Groningen een vergunning aan voor het bestraten van 6 kilometer weg, van Harenermolen via de Heereweg (Appelbergen) over Noordlaren en Midlaren en verder via de Lageweg naar Zuidlaren. Bij Plankensloot werd een losplaats gemaakt om de 'aarden baan' op gezette tijden van nieuw grind te voorzien en gaten te dichten. In Midlaren lag een tolhuis dat de investering moest terugbetalen. Een mooie vondst is een brief van De Sitter over de vele sluiptwegen die tot ontduiking van de tol zouden kunnen leiden, waarbij onder andere de oogstpaden over de essen genoemd werden terwijl ook de Zuidlaardermarktdagen verleidelijk zouden zijn om de tol te mijden. Er waren aparte tarieven voor rijtuigen, rundbeesten, schapen, een kudde schapen, paarden, geiten, een diligence, bouwlieden met oogst, landbouwers uit Zuidlaren die naar de markt in Groningen gaan.

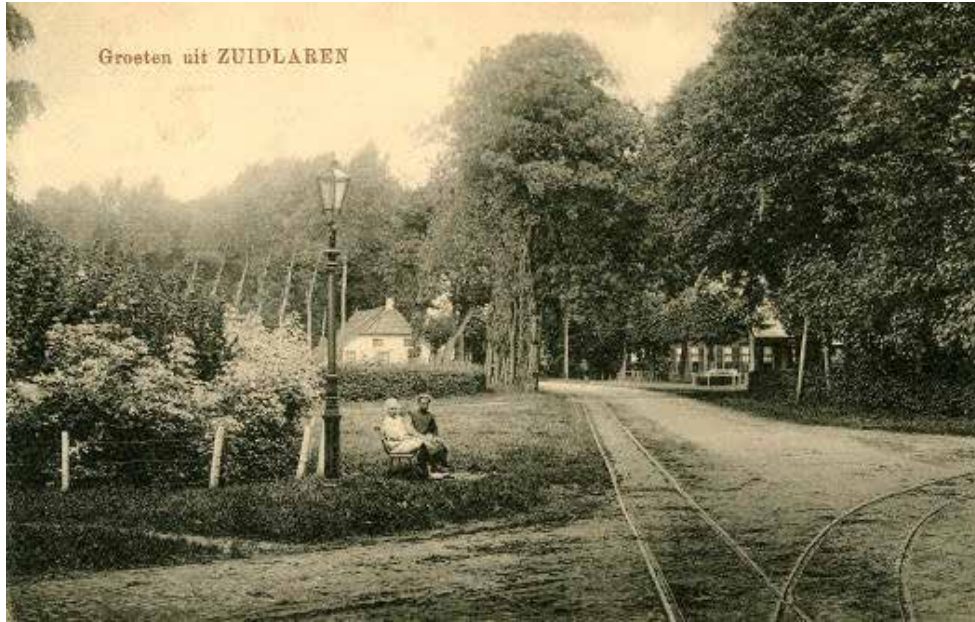
Even terug naar het begin van de Groningerstraat. Op een oude foto is te zien hoe ook het midden van de straat eind 19e eeuw nog bomen kende. Toen lag de rails van de paardentram er ook nog. Die wordt gekenmerkt door typisch eind 19e eeuwse en begin 20e eeuwse villa's, waar (Klein) Laarwoud misschien wel het startsein voor vormde. Huize Entinge is sinds 1957 in gebruik als Sprookjeshof – zie De eigenschappen van Zuidlaren. Het tuinmanshuis is helaas gesloopt voor parkeren. Aan de overzijde van Sprookjeshof ligt een zeer detonerend recent parkeerterrein dat de landschapsbeleving en de entree van Zuidlaren naar beneden haalt, zoals ook aan de eszijde met de bouw van de indoor speelhal is gebeurd.

Op nummer 9 ligt boerderij de Picahoeve, oorspronkelijk van Rudolph baron van Heeckeren van Brandsenburg (1834-1911) getrouwd met Anna Sophia Dorothe de Milly (1840-1913), opgegroeid op Huize Laarwoud. Op nummer 9 een fraaie boerderij met typische serre en op nummer 28 een boerderij met monumentaal voorhuis (provinciaal monument). Op de hoek met de Noordma staat een interessant witgekeimd huis met kap. Het armenhuis (1824 gezet, 1924 herbouwd, 1987 verbouwd, provinciaal monument) tot slot heeft misschien wel het mooiste uitzicht van Nederland. Vroeger behoorde vanzelfsprekend de armenzorg tot de taak van de kerken. Het was een christelijke plicht om te zorgen voor de zieken, de wezen en de 'ouden van dagen', die zichzelf niet konden bedruipen. Diakenen waren aangesteld om de armen te behoeden voor verkommering. In 1967 hield de laatste 'armenvader' er mee op en sindsdien worden de woningen verhuurd.

- ↓ Het begin van de Groningerstraat, met de afslag van de paardentram naar de haven, z.j. [oudzuidlaren.nl]
- ↓↓ De Groningerstraat gezien vanuit het noorden, met links het huis van dokter De Boer en op de achtergrond het hek van Klein Laarwoud. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 4]

- ↓↓ Het Armenhuis aan de Groningerstraat, z.j. [oudzuidlaren.nl]

- ↓ De Groningerstraat in 1902. Links het oude tuinmanshuis van Huize Entinge, met daarachter het hek naar de oprijlaan van Entinge. [Oud Zuidlaren in woord en beeld, p. 21]
- ↓↓ Kinderen Steenhuis bij het van karton gereconstrueerde tolhuis, Dorpsfeest Midlaren 1983.

WAARDERING

De Groningerstraat is van waarde vanwege het fraaie, aan beide zijden beplante profiel met zwaar geboomte, de doorzichten op het landschap en houtwallen richting het Zuidlaardermeer, de kavels met villa- en voorname boerderijbebouwing met verderop het armenhuis en de voormalige laad- en losplaats Plankensloot (niet op de kaart).

LEGENDA	
	Beschermde dorpsgezicht
	Grasland
	Akkerland
	Bos en boomgroepen
	Boomranden
	Hoogtelijnen
	Water
	Verharding
	Bebouwing
	Brinken
	Essen
	Landgoed Laarwoud (rijksmonument)
	Verdwenen landgoed Laarwoud
	Uitloopgebied Laarwoud (1974)
	Historische routes
	Dobbes
	Houtwallen
	Monumentale bomen
	Kastanjes
	Brinkachtige ruimte rondom de bibliotheek
	Afwisselende rooilijn
	Verdwenen rooilijn (1920)
	Rijksmonumenten
	Provinciale monumenten
	MIP-objecten
	Beeldbepalende panden
	Cultuurhistorische ankerpunten
	Zicht op open essen en weilanden

BIJLAGE: NOTITIE BESCHERMD DORPSGEZICHT ZUIDLAREN (RIJKSDIENST VOOR MONUMENTEN, 25 JANUARI 1974)

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

Gemeente: Zuidlaren
Plaats: Zuidlaren
Provincie: Drenthe

Bij Koninklijk besluit van 7 december 1973 no. 20, is de onderstaande beschikking van de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van 7 augustus 1967, afdeling O.K.N. no. 132554, gehandhaafd, met dien verstande dat het, op de bij dit Koninklijk besluit behorende tekening nr. 050, blauw gearceerde gedeelte aan de noordzijde als niet aangewezen dient te worden beschouwd en het daaraan grenzende aan de noord-noordwestzijde gelegen gedeelte, aangegeven met rode arcering, is toegevoegd. Voornoemde wijzigingen zijn verwerkt op de bij dit registerblad behorende tekening nr. 050.

DE MINISTER VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK
EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING,

Overwegende, dat de oude kern van het dorp Zuidlaren (gemeente Zuidlaren) door zijn ruimtelijke structuur en de schaal van de bebouwing een waardevol historisch dorpsbeeld oplevert;

Gelet op artikel 20 van de Monumentenwet;

Gehoord de Monumentenraad, de raad van de gemeente Zuidlaren, Gedeputeerde Staten van Drenthe en de Rijksplanologische Commissie;

B E S L U I T E N :

Het gebied in de gemeente Zuidlaren zoals is aangegeven op de bij deze beschikking behorende tekening nr. 050 en zoals omschreven in de toelichting bij deze beschikking, aan te wijzen als dorpsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet.

Van deze beschikking, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Nederlandse Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Monumentenraad, de raad van de gemeente Zuidlaren, Gedeputeerde Staten van Drenthe en de Rijksplanologische Commissie.

DE MINISTER VAN CULTUUR,
RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK,

(Dr. M.A.M. Klompé).

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING
EN RUIMTELIJKE ORDENING,

(Ir. W.F. Schut).

Beschikking van: 7 augustus 1967
Ministerie van Cultuur, Recreatie en
Maatschappelijk Werk
Afdeling: O.K.N.
Nr.: 132554

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,

Datum van inschrijving: 25 januari 1974

735494*6

REGISTER VAN BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
(art. 21 Monumentenwet)

TOELICHTING; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd dorpsgezicht in

ZUIDLAREN

Gemeente: Zuidlaren

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg tek. nr. 050) door een stippellijn begrensde gebied.

De op de Hondsrug tot ontwikkeling gekomen Drentse nederzetting Zuidlaren heeft een opmerkelijke structuur. Van het dorp uit strekken zich in noordelijke en zuidelijke richting de essen, die door de parallel lopende beekdalen een langgerekte vorm hebben; de kern van de plaats onderscheidt zich van die van andere esdorpen door een groot aantal brinken, begroeid met hoog geboomte. Hier en daar zijn zij nog voorzien van zgn. dobben of brandvijvers. Als het ware gerangschikt in een onregelmatig maar boeiend patroon tussen de bebouwde kavels, bepalen zij het beeld van Zuidlaren en geven zij aan de plaats een geheel eigen karakter. Teneinde deze structuur voor de toekomst te behouden is de oude kern, waarin de brinken zijn gelegen, beschermd krachtens artikel 20 van de Monumentenwet. Van de in het dorpsgezicht begrepen monumenten valt allereerst te noemen de in oorsprong uit de 13e eeuw daterende Nederlands Hervormde kerk, gelegen aan de Kerkbrink in het noordoostelijk deel van de dorpskern; voorts de ten oosten van de kerk liggende havezathe "Laarwoud". Dit geheel door grachten omgeven landhuis, waarvan het middenblok dateert uit de 17e eeuw en dat in 1750 met twee zijvleugels werd uitgebreid, is een van de fraaiste in de provincie. De bewoners ervan hebben van oudsher veel aan de ontwikkeling van de streek bijgedragen. Thans is het in gebruik als gemeentehuis. Met de omliggende bijbehorende beboste terreinen is het eveneens in het beschermde gebied opgenomen.

Behoort bij de beschikking van de Ministers van
Cultuur, Recreatie en Maatschap-
pelijk Werk en van Volkshuisvesting
en Ruimtelijke Ordening van
7 augustus 1967
Afdeling: O.K.N.

Nr.: 132554

Overeenkomstig het oorspronkelijke,
de secretaris van de Monumentenraad,

735494*6

Notitie bestemmingsplan beschermd dorpsgezicht Zuidlaren

Kl. nr.	1111/1
Besk. nr.	
Ingek.	28 JULI 1978
Bsh.	T 26 W/B-W
Gezien	
Bespr.	
BenW	
nr.	

1. Inleiding.

Zoals overeengekomen in het overleg tussen gemeentebestuur en Rijksdienst voor de Monumentenzorg worden onderstaand enkele suggesties gegeven voor de opbouw en inhoud van het bestemmingsplan Dorpskern Zuidlaren. Het uitgangspunt daarbij is, dat op grond van artikel 37 lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening, het op te stellen bestemmingsplan mede dient ter bescherming van de cultuur-historische waarde van het dorpsgezicht. Hieronder wordt eerst aangegeven welke ruimtelijke elementen deze waarde vooral bepalen en vervolgens langs welke weg het behoud daarvan zou kunnen worden veiliggesteld.

2. De historische karakteristiek van de dorpskern.

Zoals al wordt opgemerkt in een notitie van de stedenbouwkundig adviseur is voor de ruimtelijke structuur van Zuidlaren vooral kenmerkend het patroon van brinken en de onderlinge samenhang daarin. Waardevolle elementen zijn met name de brink-ruimten; uiteenlopend van maat en vorm, met de daarbinnen gelegen straatjes en paden, boombeplantingen en dobben en de verbindingen tussen deze ruimten die, vanuit de historische ontwikkeling een sterk wisselend beloop hebben met aanzienlijke variaties in profiel en inrichting. De binnenruimten achter de woningen leveren door hun ruime maat en beplantingen een waardevolle bijdrage aan het groene karakter van de dorpskern.

In het gehele samenstel van ruimten, wegen en paden en beplantingen is de historische opbouw van Zuidlaren nog sterk aanwezig. De herkenbaarheid daarvan zou echter kunnen worden vergroot door plaatselijke profielwijzigingen of een aangepast materiaalgebruik.

Voor de bebouwing van het dorp is vooral kenmerkend de historisch gegroeide onregelmatige situering van veelal vrijstaande gebouwen. De aanwezige verschillen in architectuur, materiaalgebruik en kleur passen binnen een maatvoering en hoofdobouw die betrekkelijk eenduidig is. Essentieel voor de bescherming is dan ook het behoud van het verstrooide en open karakter van de bebouwing, alsmede van hoofdvorm en afmetingen. Het onderscheid dat gemaakt wordt op de historische kwaliteitskaart naar de mate waarin de architectuur van de gebouwen bijdraagt aan de waarde van het dorpsgezicht is daarbij van meer ondergeschikte betekenis.

3. Suggestie voor planopbouw en -inhoud.

Uit de bovenbeschreven kenmerkende kwaliteiten van het dorpsgezicht vloeit voort dat de bescherming met name een zorgvuldige regeling vraagt voor de inrichting van de openbare ruimte. Mogelijkheden daartoe liggen o.a. in:

- het opstellen van een uitgebreide profielenkaart waarin bestaande of gewijzigde doorsneden over de brinken, de wegen en paden en de eraan grenzende erven worden vastgelegd en in de voorschriften verbindend worden verklaard;
- Het in de voorschriften regelen van het materiaalgebruik bij de verharding van wegen en paden;
- Het opnemen van specifieke bestemmingen voor waardevolle elementen als de boombeplanting, naar plaatsing en soort, en de dobben en het omschrijven van deze bestemmingen in de begripsbepalingen;
- Het op zorgvuldige wijze regelen van inrichting en gebruik van voor- en achtererven;

- 2 -

- De opname van een aanlegvergunningstelsel voor werken en werkzaamheden in de openbare ruimte en de eraangrenzende erven.

Voor de bebouwing wordt een regeling bepleit die met name de hoofd-karakteristiek waarborgt, zonder vergaande onderscheidingen naar cultuur-historische en architectonische kwaliteit. Enkele suggesties:

- Het vastleggen van de plaats van de gebouwen middels bebouwingsvlakken per pand;
- Incidenteel, waar een groepering bijzondere kwaliteiten heeft, het beschermen van de voorgevelrooilijn als vaste bebouwingsgrens;
- Het begrenzen van goot- en nokhoogten binnen algemene categorieën van minima en maxima;
- Het voorschrijven van een afdekking met een kap;
- Het waarborgen van een gevelgeleding met verticale gerichtheid middels een algemene regel waarop vrijstelling kan worden verleend;
- Het niet opnemen van verdergaande voorschriften voor architectuur, materiaalgebruik en kleur. Wel kan middels een goede voorlichting en uitvoeringsbegeleiding aandacht worden geschonken aan deze aspecten.

Met dit laatste hangen enkele suggesties voor de planbegeleiding samen:

- De instelling van een begeleidingscommissie ter advisering van Burgemeester en Wethouders. In deze commissie, die de ontwikkelingen in het dorp zou dienen te toetsen aan de cultuur-historische waarde van het dorpsgezicht, is met name een stedenbouwkundige inbreng van belang. Daarnaast zou wellicht ook het welstandstoezicht kunnen deelnemen;
- De taak van een dergelijke commissie zou zijn de advisering aan B & W inzake het verlenen van aanlegvergunningen, bouwvergunningen, vrijstellingen, het stellen van nadere eisen en voorwaarden en de beoordeling van uitwerkings- en welzijnsplannen;
- Ongeacht of een dergelijke commissie wordt ingesteld, dient het toetsingskriterium bij de beoordeling van plannen en aanvragen mede te zijn de mate waarin afbreuk wordt of zal worden gedaan aan de waarde van het dorpsgezicht. Bepleit wordt opname van dit toetsingskriterium in de voorschriften, alsmede een nadere uitwerking ervan in de begripsbepalingen en de toelichting.

Zeist, juli 1978.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

- 2 -

NOTEN, AFKORTINGEN EN BRONNEN

EINDNOTEN

- 1 Kraak, 2017, p. 22.
- 2 Kraak, 2017, Voorwoord.
- 3 Werkgroep Brinken, 1981, p. 291.
- 4 Van der Kley, 1932.
- 5 Keuning, 1933.
- 6 Van der Kley, 1932, p. 416.
- 7 Kraak, 2017 p. 38.
- 8 Kraak, 2017, p. 37-39.
- 9 Kleijn, 1949, p. 118.
- 10 Kraak, 2017, p. 39.
- 11 Noordhoff, 2019).
- 12 Zie ook Kerkmeijer, 2006.
- 13 Kraak, 2017, p. 69.
- 14 Kraak, 2017, p. 71.
- 15 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren (1811-1997), Brief Middenstandsvereniging en VVV aan Gemeentebestuur, 1 november 1954, inv.nr. 1831.
- 16 Van der Kley, 1932, p. 404.
- 17 Van der Kley, 1932, p. 416.
- 18 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Cultuurmaatschappij voormalige markegronden, materiaal via de heer R.J.J. Schreibers.
- 19 Ibid.
- 20 Henk Brink, 'Dominee Gerrit Rademaker, De zeven brinken 2 (2009), p. 19-22 en Geheugen van Drenthe (website)
- 21 Hans R. van de Woude, 'Kerkbrink 14-18', De zeven brinken (2018) 2, p. 8-9
- 22 S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Schapen bij de dorpskerk', De zeven brinken 3 (2018), p. 21
- 23 S. Matthijssen-Hogen Esch, 'De Telefoonstraat in de eerste helft van de 20ste eeuw', in: De zeven brinken (2014) 1, p. 15.
- 24 S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Het voormalige gemeentehuis, post- en telegraafkantoor aan de Kerkbrink 30', De zeven brinken (2011) 3, p. 8-12
- 25 Hans R. van de Woude, 'Kerkbrink 14-18', De zeven brinken (2018) 2, p. 8-9
- 26 W. Kerkmeijer, 'Met een scheepje naar Zuidlaren', Jaarboek Noordelijk Scheepvaartmuseum (2006), p. 28-34
- 27 S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Het witte huis met de pilaren aan de Kerkbrink', De zeven brinken (2012) 3, p. 28-37
- 28 SteenhuisMeurs, Rijksmonument Welgelegen in De Punt. Cultuurhistorische duiding en transformatiemogelijkheden (2021)
- 29 Provinciale Drentsche en Asser Courant, 22 juni 1885.
- 30 H. Brink, Boerderij Baving – de Vredenhof, Historische Vereniging Zuidlaren (2014)
- 31 Keuning (1930)
- 32 Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811-1997, inv.nr. 2582, Brinkenplan (1980-1982)
- 33 Kraak 2009
- 34 Tromp (2005)
- 35 SteenhuisMeurs, De buitenruimtes op en rond het Binnenhof, cultuurhistorische analyse (2019).
- 36 Tromp (2005)
- 37 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811- 1997, Invnr 2631
- 38 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811- 1997, invnr 1706.
- 39 NA toegang 5.059.01, Toelichting op het landschapsplan van de ruilverkaveling Zuidlaren.
- 40 Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811-1997, invnr 1731
- 41 Provinciale Drentsche en Asser Courant, 12 januari 1882; H. van der Woude, 'Stationsweg 12', 2018.3, p. 16
- 42 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811- 1997, invnr 2965 en 3836; dewachter.nl
- 43 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811- 1997, invnr 4672.
- 44 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Cultuurmaatschappij voormalige markegronden, materiaal via de heer R.J.J. Schreibers.
- 45 Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren 1811-1997, inv.nr. 58.
- 46 J.D. Medendorp, 'Indrukken van Zuidlaren 100 jaar geleden', De zeven brinken (1996) 3 en 4.
- 47 Jan Kraak, 'Pieter en Janna Weites, de bekendste eendagstappers van de Zuidlaardermarkt', 7 Brinken 3 (2009) p. 20-22
- 48 Hovingh (2000), p. 21.
- 49 J.A. Fidder, 'Oplossing vorige prijsvraag', De 7 Brinken 4 (2007), p. 5.
- 50 Mededeling van J.A. Fidder, en overlijdensbericht Geert Timmer (1888).
- 51 hisgis.nl
- 52 J.A. Fidder, 'Gevelplaat op pand Hondsrugstraat 16', De zeven brinken (2016), p. 11-12
- 53 Schaafsma & Kocks, 'Zuidlaren', via geheugenvandrenthe.nl.
- 54 M.J. Venema, 'Kerkstraat', via: oudzuidlaren.nl.
- 55 'Wat stond er vroeger?', in: De zeven brinken, 2020 (4).
- 56 J.D. Medendorp, 'Indrukken van Zuidlaren 100 jaar geleden', De zeven brinken (1996) 3 en 4.
- 57 'Kerkstraat', oudzuidlaren.nl
- 58 S. Matthijssen-Hogen Esch (2014) 1, p. 15.
- 59 S. Matthijssen-Hogen Esch, 'De Telefoonstraat in de eerste helft van de 20ste eeuw', in: De zeven brinken

- (2014) 1, p. 12-15.
- 60 Het vaderland, 30 juli 1873, via delpher.nl
- 61 Provinciaal Drentsche en Asser courant, 12 maart 1897
- 62 HKB Stedenbouwkundige, 'Inpassing in landschapsstructuur stedenbouwkundig ontwerp voor voormalig kazerneterrein', via: <https://hkbs.nl/projects/delfzijl/>.
- 63 SteenhuisMeurs, 'Dennenoord' (rapport), 2018.
- 64 'Laarkerk historie', pkanloozuidlaren.nl
- 65 De karakterisering van dit deelgebied is ontleend aan M. Steenhuis, 'Zuidlaren in de vaart der volkeren. Een dorp in de groei, 1920-1978', in: Theo Spek, Hans Elerie, Jan P. Bakker, Ineke Noordhoff, Landschapsbiografie van de Drentsche Aa (2015), p. 376-379.
- 66 Encyclopedie van Drenthe (digitaal).

AFKORTINGEN

DA	Drents Archief
GA	Groninger Archieven
GAT	Gemeentearchief Tynaarlo
GM	Google Maps
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RM	Rijksmuseum
SHM	SteenhuisMeurs
WC	Wikimedia Commons

ARCHIEVEN

Gemeentearchief Tynaarlo, Archief Gemeentebestuur Zuidlaren (1811-1997).
Groninger Archieven

WEBSITES

geheugenvandrenthe.nl

hisgis.nl
oudzuidlaren.nl
topotijdreis.nl

BRONNEN

- J. Bieleman, boeren op Drentse zand (1987)
- H. Brink, 'Dominee Gerrit Rademaker, De 7 Brinken 2 (2009), p. 19-22
- H. Brink, 'Openbaar vervoer vóór de 20e eeuw', De 7 Brinken (2013) 2, p. 13-20
- H. Brink, Boerderij Baving – de Vredenhof, Historische Vereniging Zuidlaren (2014)
- T.J. Buma, Zuidlaren in vroeger tijd. Uit de geschiedenis van een dorp en zijn omgeving. Leeuwarden (1998)
- J.A. Fidder, 'Oplossing vorige prijsvraag', De 7 Brinken 4 (2007), p. 5.
- J.A. Fidder, 'De grote Brink in Zuidlaren en de paardentram', De 7 Brinken (2013) 2, p. 24-27
- J.A. Fidder, 'Gevelplaat op pand Hondsrugstraat 16', De 7 Brinken (2016), p. 11-12
- M.A.W. Gerding J.J. Groot en G.E. de Vries, Tynaarlo. Een erfgoedatlas. Een gemeente in kaart en beeld, Zwolle (2010)
- Sj. Groenman, Openheid en geslotenheid, Mens en Maatschappij (1969)
- G.C. Hovingh, Joods leven in Zuidlaren, Profiel (2000)
- W. Kerkmeijer, 'Met een scheepje naar Zuidlaren', Jaarboek Noordelijk Scheepvaartmuseum (2006), p. 28-34
- K. van der Kley, Drentsch dorpsleven, Mens en Maatschappij 10 (1932), p. 389-416
- A. Kleijn, Dorpen in Drenthe, Heemschutserie, Amsterdam (1949)
- J. Kraak, 'Pieter en Janna Weites, de bekendste eendagstappers van de Zuidlaardermarkt', 7 Brinken 3

(2009) p. 20-22

- J. Kraak Het werd stil op de es. Zuidlaren, een moderne dorpsgeschiedenis, Beilen (2017)
- J.R. Luurs, 'De aanleg van verharde wegen in Drenthe, Groningen en Friesland 1825-1925, NEHA jaarboek (1996) p. 211-237
- S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Het voormalige gemeentehuis, post- en telegraafkantoor aan de Kerkbrink 30', De 7 Brinken (2011) 3, p. 8-12
- S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Het witte huis met de pilaren aan de Kerkbrink', De 7 Brinken (2012) 3, p. 28-37
- S. Matthijssen-Hogen Esch, 'Schapen bij de dorpskerk', De 7 Brinken 3 (2018), p. 21
- J. K.H. van der Meer, m.m.v. Dr. Lotte C. van de Pol "Van de prins geen kwaad. De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein, Kamerheer en Drost 1777-1785", , Van Gorcum, Stichting Vrienden van het Drents Archief (2007)
- J. Naarding, Grepen uit de historie van Zuidlaren, Overdruk uit Oostermoer Noordenveld, Zuidlaren (1953, 1969)
- I. Noordhoff, 'De adem van de Hunze', Noorderbreedte (2019)
- Provincie Drenthe, Gemeentebeschrijving Zuidlaren, Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1940, MIP Drenthe, <https://020apps.nl/mip/beschrijvingen/Zuidlaren.pdf>
- G.Th. Rietveld, Bouw 3, 14 januari 1961, p. 54-56
- M. Steenhuis, Keuning 2.0. Kroniek van de Koningsas, essay over het werk van de Groningse geograaf prof. H.J. Keuning en zijn streekplan voor Noord-Drenthe, in opdracht van de Regio Groningen-Assen (2011)
- M. Steenhuis, 'Zuidlaren in de vaart der volkeren. Een dorp in de groei, 1920-1978', in: Theo Spek, Hans Elerie, Jan P. Bakker, Ineke Noordhoff, Landschapsbiografie van de

COLOFON

- Drentsche Aa (2015), p. 376-379
- M. Steenhuis, 'Een groen heelaal', in: Theo Spek, Hans Elerie, Jan P. Bakker, Ineke Noordhoff, Landschapsbiografie van de Drentsche Aa (2015), p. 358-375
- H. Tromp, 'Laarwoud: de Lusthof der Van Heidens. Een onbekend werk van Anthonie Coulon als echo van paleis Huis Ten Bosch', Historische woonsteden en tuinen (2005) 148, p.,
- D.J. van der Ven, De peerdenhemel van Zuudloardermarkt en Groningen als paardenstad.
- H.J. Versfelt en M. Schroor, De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland (2005).
- Werkgroep Brinken, Brinkenboek. Een verkenning van de brinken in Drenthe, Assen (1981)
- H.R. van der Woude, 'Gemeentearchitect Pieter Mekkes', De 7 Brinken (2014) 2, p. 29-33
- H. R. van der Woude, 'Kerkbrink 14-18', De 7 Brinken (2018) 2, p. 8-9.

DANK AAN

Onze dank gaat uit naar Hans Fidder van de Historische Vereniging Zuidlaren, voor zijn rol als 'vraagbaak' tijdens het onderzoek. Het bestuur van de Historische Vereniging danken we voor het meelezen met de concept teksten. Ook bedanken wij mevr. S. Matthijsen – Hogen Esch voor het lenen van de jaargangen van het tijdschrift *De zeven brinken* en het gebruik van een aantal ansichten uit haar verzameling.

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van de gemeente Tynaarlo.

Projectteam SteenhuisMeurs:
dr. Marinke Steenhuis en Vita Teunissen MSc MA

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde

